चांदोबा

जानेवारी १९८३

विहिरीतला निधी

सोनूशेट मोठा सावकार होता. त्याच्या घरात अलोट पैसा आणि दागदागिने आहेत असे लोक म्हणत. ते ऐकून एका चोराच्या मनात त्याच्या घरात चोरी करायचा विचार आला. आपले काम सोपे जावे यासाठी चोर साधूचे सोंग करून सोनूशेट सावकाराच्या घरी गेला.

सोनूशेटला साधू व संन्यासी यांच्यावर फार श्रद्धा व भक्ती असे. त्यांच्या बोलण्यावरही त्याचा फार विश्वास होता. त्याने ढोंगी साधूचा गौरव व सत्कार केला.

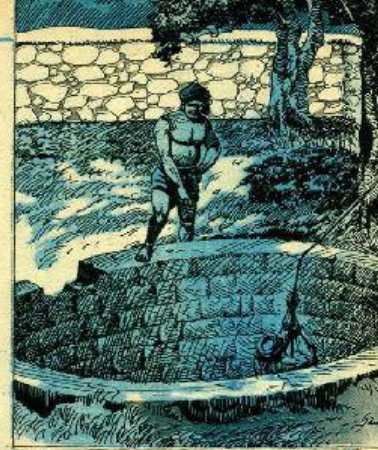
चोर आपल्या खोटया दाढीवर हात फिरवीत म्हणाला–"तू माझी जी सेवा करीत आहेस त्याबद्दल मी तुझी करीन तेवढी वाखाणणी थोडीच म्हणावी लागेल. मी त्याबद्दल तुझं एक भलं करावे म्हणतो. तुझ्या घरी लवकरच एक मोठी चोरी होणार आहे. आपलं धन सुरक्षित रहावं असं तुला वाटत असेल तर ते सर्व कोणत्यातरी पेटीत ठेवून तुझ्या परसातल्या पडक्या विहिरीत टाकून दे. एका महिन्यांनी पुन्हां ती पेटी घरात आणून ठेव."

सोनूशेटने होकारार्थी मान हलविली. व साधू निघून गेल्यावर त्याविषयी बायकोजवळ बोलला. साधू, म्हणाला तसंच करण्याचा सल्ला तिनं ही दिला.

सोनूशेटच्या घरात त्याच्याशिवाय आणखी कोणाला माहीत नसलेली एक गुप्त जागा एका भिंतीत होती. म्हणून पैसे चोरीला जाण्याची भीती त्याला असण्याचे कारण नव्हते. म्हणून त्याने आपले धन भिंतीत लपवून ठेवून एक रिकामी पेटी विहिरीत टाकून आणि त्या पेटीत सर्व पैसा अडका ठेवला असल्याचे बायकोला सांगितले.

सोनूशेटच्या बायकोच्या तोंडात कोणतीही गुप्त गोष्ट रहात नसे. त्याने सर्व पैसा अडका विहिरीत एका पेटीत टाकून ठेवला असल्याची गोष्ट गावभर पसरली.

दुसऱ्याच दिवशी रात्री चोर आवाराची भिंत ओलांडून आला आणि सोनूशेटच्या विहिरीजवळ पोचतांच त्याला तिघेजण वादविवाद करीत असलेले दिसले. ते तिघे ही चोरच होते. सोनूशेटने आपला पैसा अडका विहिरीत टाकला असल्याचे ऐकून कोणाला सांगितल्याशिवाय एकेक करून तिथे निरनिराळे आले होते व त्यांचे भांडण चालू होते.

"मुळात मीच तर सोनूशेटला विहिरीत पैसा अडका टाकण्याचा सल्ला दिला होता!" चवथा चोर म्हणाला. नंतर त्याने इतर तिघांना समजावून सांगितले की भांडल्याने कोणाचाच फायदा होणार नाही, तिघांनी मिळून या पैशाचं काय करायचं हे मागाहून पहायचं.

"खूप पैसेवाला असल्या कारणाने सोनूशेटने विहिरीत बरेच पैसे टाकून ठेवले असतील. आपण ते सारखेसारखे वांटून घेऊ या म्हणजे झालं!" असं त्यांच्यापैकी सर्वांत मोठा चोर म्हणाला.

या गोष्टीस सर्वांनी आपली सहमती दर्शविली. चोर बरोबर दोऱ्या घेऊन आले होते. त्यांपैकी एका दोरीच टोक विहिरीला लागून असलेल्या झाडाला बांधले व दुसरे टोक विहिरीत सोडले. ती दोरी धरून एक चोर विहिरीत उतरला.

विहीर बरीच खोल होती. आत पाण्यावर एक पेटी तरंगत असलेली चोराला दिसली. त्याने दोरीच्या एका टोकाला ती पेटी बांधली व दोरी धरून वर चढून आला. नंतर चौघांनी मिळून ती पेटी बाहेर काढली.

पेटीला कुलूप लावलेले होते. एका चोराला कसले ही कुलूप असे द्या ते कसे उघडायचे यात प्रवीण होता. त्याने क्षणार्धात ते कुलूप उघडले. सर्वांनी उत्साहपूर्वक पेटी उघडली. त्या पाठोपाठ एक भूत पेटीतून बाहेर आले.

भुताला पाहतांच चौघांच्या छातीत धडकीच बसली.

"भ्यायचे कारण नाही रे, पोरांनो!" भूत म्हणाले.

त्यांना भीती वाटली की नाही कोण जाणे, पण एवढे खरे की, चोरांच्या पायात पळून जायची शक्तीच उरली नव्हती. भूत शांतपणे म्हणाले—"काल रात्री ही पेटी विहिरीत पडली. बरं झालं बुवा असे समजून मी तिच्यात शिरून झोपलो. प्रत्युपकार करणार आहे. बोला काय हवे ते!" भूत त्यांच्याकडे पहात म्हणाले.

ते ऐकून चोरांपैकी एकाला धीर झाला बोलायला. तो भुताला म्हणाला—"परंतु प्रथम हे सांग की तू कोण? या विहिरीत कां रहात होतास? आणि इतके दिवस या विहिरीतून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न तू कां केला नाहीस?"

तो प्रश्न विचारणाऱ्या चोराकडे पहात भूत म्हणाले—"ती एक कथा आहे. चोर शब्दात सांगतो. सोनूशेटच्या आजोबांच्या काळात आम्ही त्यांचे शेजारी होतो. आमच्या आजोबांनी या विहिरीत पैसे लपवून ठेवले आहेत अशी किंवदंती होती. एक दिवशी रात्री कोणाला सांगितल्याशिवाय मी या विहिरीत उडी मारली. विहिरीत अगदी तळाला निधी होता. एक पेटीभर हिरे व माणिक्ये होती. पण ती घेऊन बाहेर कसे यायचे? मी तेथेच मेलो व भूत झालो. किती प्रयत्न केला तरी दहा फुटावर येणे शक्य झाले नाही. कित्येक वर्षे या विहिरीतच पडून होतो. इतक्या वर्षानंतर तुम्ही सर्वांनी मिळून मला बाहेर काढलंत! म्हणून तुमच्यावर प्रत्युपकार करावा म्हणतो आहे! हीच माझी कथा आहे!"

"तू आम्हांला कोणत्या स्वरूपाची मदत करू शकणार?" एका चोराने विचारले.

"तुम्हांला कोठूनही काही ही पाहिजे असेल तर ते मी आणून देऊ शकेन." भूत म्हणाले.

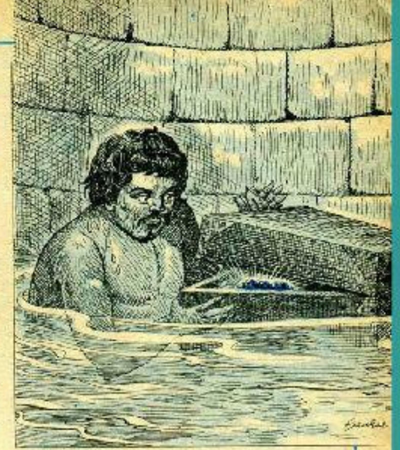
"तरमग विहिरीतला ठेवा तू आणू शकशील का?" एका चोराने विचारले.

"तुम्ही विहिरीत उतरून निधी ठेवला आहे ती पेटी दोरीने बांधा. ती किती जड असली तरी ती मी काढू शकेन!" भूत म्हणाले.

विहिरीत निधी खराच आहे की खोटा हे पाहून घ्यावं म्हणून एक चोर विहिरीत उतरला व त्याने बुडी मारून शोधून पाहिले. त्याला एक मोठी पेटी हाताला लागली. त्याने ती पाण्यावर काढून पाहिली तर त्यात हिरे माणिक्ये भरलेली होती व चकाकत होती. त्याला एकट्याने ती पेटी उचलून पाण्यातून बाहेर काढणे जमले नाही.

तो चोर दोरी धरून विहिरी बाहेर आला व त्याने विहिरीत पाहिले ते इतर तिघांना सांगितले. भूत कितीही वजनदार वस्तू असली तरी विहिरी बाहेर काढू शकेल म्हणुन चौघांनी विचार केला की चौघांनी विहिरीत उतरून ती पेटी पाण्याबाहेर काढून तिला दोरी बांधायची.

चौघे चोर त्याप्रमाणे विहिरीत उतरू लागले. तेव्हां भूत म्हणाले—"एक हिरा विकून जी किमत येईल त्या रकमेवर तुम्हां सर्वांचे जीवित आयुष्यभर सुखाने चालेल!

मग त्या पेटीतले सर्व हिरे व मणिक्ये काढण्याची गरजच काय?"

"पैशाची चव तुला काय रे कळणार? ते पहात राहिले तर युगे क्षणासारखी निघून जातात!" चोर म्हणाले.

चौघेही विहिरीत उतरतांच भुताने दोघांचे तुकडे तुकडे करून टाकले व म्हणाले—"तुम्हांला लोभ फार, म्हणून मी तुम्हांला सांगितले ते ऐकले नाहीत. म्हणून मी आपल्या वाटेने निघून जातो आहे. तुम्ही तुमची गती काय आहे ती तुम्हीच पहा!" असे सांगून तळ्याच्या काठी जे ताडाचे वन होते तिकडे भूत निघून गेले.

जे घडले त्यावर विचार करून चारही चोर घाबरून गेले. विहिरीत त्यांना एवढा मोठा ठेवा सापडला असूनहीं तो काढून बाहेर यायचा उपाय त्यांना सुचेना.

"आपण भुताने सांगितलेला सल्ला ऐकला नाही व या संकटांत सांपडलो. आतां कोणीतरी येऊन आपल्याला सहाय्य केल्याशिवाय बाहेर निघणे शक्य नाही. नाहीतर आपणही भूत होऊन जाणार." असे त्यांच्यातला सर्वात मोठा चोर म्हणाला.

त्यानंतर लगेच ज्या चोराने सोनूशेटला सर्व धन विहिरीत टाकून द्यायचा सल्ला दिला होता, तो अंगातली सर्व शक्ती एक वटून ओरडला–"वांचवा, हो! वांचवा!"

तो आवाज ऐकून सोनूशेटबरोबर जवळपासचे इतर लोकही विहिरीजवळ धावून आले. त्यांनी विहिरीत वांकून चोरांना पाहिले आणि म्हणाले–"काय रे, तुम्ही या पडक्या विहिरीत उतरलातच कशाला? प्रथम हे खरे खरे सांगा. नाहीतर तुम्हांला बाहेर काढणार नाही!"

लगेच सर्व चोर म्हणाले–"अहो, येथे मोठी निधी ठेवलेली एक मोठी पेटी आहे!" तुम्ही विहिरीत दोरखंड सोडलेत म्हणजे ते धरून बाहेर येऊ."

सांठा असल्याची गोष्ट ऐकतांच तेथे जमलेल्या पैकी एकजण धावत जाऊन गाव प्रमुखाला बोलावून घेऊन आला. त्याने सांगितल्याप्रमाणे दोरखंड सोडून चोरांना बाहेर काढले. त्यांनी आणलेला पेटीतला ठेवा पाहून सर्व लोक थक्क झाले

सोनूशेट त्या ठेव्याकडे लोभीपणाने पहात काही म्हणणार, इतक्यात गांवप्रमुख म्हणाला–"हा निधी सर्व गावाच्या मालकीचा आहे. या गावाची सुधारणा करण्यासाठी या निधीचा उपयोग करू या. चोरांना कोणती शिक्षा करावयाची, याचा विचार मागाहून करू. सांठा असलेला निधी व चोरांना गावाच्या मुख्य कचेरीवर घेऊन या." असे सांगून तो निघाला.

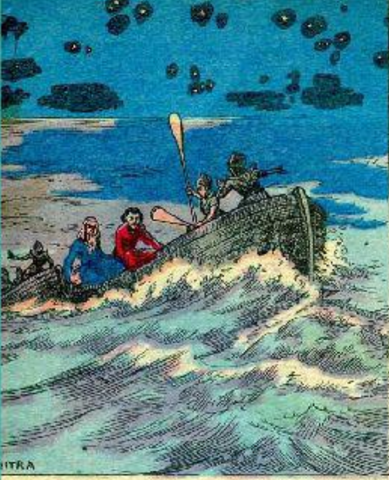

[१३]

[नरवाहन व भिल्लांच्या मध्ये झालेल्या युद्धात नरवाहनच्या सैन्याने भिल्लांच्या नायकांना वध केला आणि पडका किल्ला सर केला. शिवदत्त आपल्या अनुयायांसह समुद्र मार्गे निघाला. वाटेत त्याला मंदरदेव भेटला. काही अंतरावर त्यांना दिव्यांचा उजेड दिसला. त्या दिशेने त्यांचे पडावे निघाले. पुढे–]

डोळे रोखून तीक्ष्ण दृष्टीने पाहिले तरी काही दिसणार नाही अशा त्या दाट अंधारात मंदरदेव व शिवदत्त होते ती दोन्ही जहाजें तो प्रकाश दिसत होता त्या दिशेने चालू लागली. गेले दोन तीन दिवस झोप नाही, काही खायला नाही अशा स्थितीत त्या महासागरावर ते दोघे आपल्या सहा अनुयायांसह जात होते. अर्थातच ती जहाजे मंदगतीने चालत होती.

"शिवदत्ता, मला कमालीची भूक लागली आहे रे!" असे म्हणत मंदरदेव शिवदत्ताकडे पाहून पुढे म्हणाला–"आपले अनुयायी ही त्याच स्थितीत आहेत. तो उजेड दिसतो आहे, ते कोणते तरी बेट असावे, यात मला तरी कोणतीच शंका नाही. परंतु तेथे आपल्या सारखे सभ्य लोक राहण्यालायक आहे कीं नाही हेच पहावयाचे आहे."

"माझ्या मनात सुद्धां तीच शंका आहे!" असे म्हणत शिवदत्त थोडा हसत पुढे म्हणाला–"कोठेतरी कसेतरी पोट भरणे हेच आपल्या आयुष्यात लिहिलेले नाही ना, असा एक विचार मनात येऊन जातो. तुम्ही मराळ राज्याचे पदच्युत महाराज. मी सेनापती समरसेनाचा एक अनुयायी! आपण एक क्रूर व भयंकर अशा एकाच व्यक्तीच्या मुळें या दाट अंधारात पुढे भविष्य दिसत नसतां समुद्रात भटकत आहो!"

शिवदत्त म्हणाला त्याचे उत्तर मंदरदेवाने काहीच दिले नाहीत त्याच्या मानस पटलावर मराळ द्वीप तेथील प्रजा आणि तो आपले राज्य कसें घालवून बसला, ते घटनाचक्र सर्व एकाएकी येऊन नाचू लागले. आणि तो विचारमग्न झाला.

"शिवदत्ता, तुम्ही म्हणालात त्या गोष्टी माझ्या लक्षात आल्या. किती भयंकर असले तरी त्या बेटावर पाऊल टाकायला मी भीत नाही. शिवाय माझ्या जिवात-जीव असे पर्यंत मी नरवाहनने माझ्याशी केलेली लबाडी मी कदापि विसरणार नाही. परत आपले राज्य मिळविण्यासाठी मी आपले सर्वस्व पणाला लावणार आहे!" मंदरदेव म्हणाला.

मंदरदेव म्हणाला ते ऐकून शिवदत्ताला अत्यानंद झाला. नरवाहनने त्याच्याशी जो दगा केला तो विसरणे त्याला शक्य नाही, हे त्याने ओळखले. तो काही बोलणार तितक्यात वल्हवणारे एकदम मोठ्याने ओरडले.

"हा सगळा प्रदेश डोंगराळ व खडकाळ आहे. आपण कोणत्या तरी बेटावर येऊन पोंचलो आहो. या काळोखात हे खडक चुकवून जहाजं पुढे नेणे शक्य नाही."

शिवदत्ताने जहाजे आहेत तेथेच थांबवायला सांगितले. त्याने लक्षपूर्वक समोर पाहिले तेव्हां त्याला सर्व किनाराभर, बेटावर गडद झाडी दिसली. आपण कोणत्या तरी द्विपावर पोंचलो आहो, त्यांत शंका नाही. परंतु खडकांतून वांचवून पडाव किनाऱ्यावर नेणें मात्र शक्य नाही. असे तो म्हणाला.

तो सर्व प्रदेश–समुद्रातून बाहेर वर आलेल्या पर्वत शिखरांनी भरलेला दिसला. लाटांच्या मुळे वहात जाऊन पडाव कोणत्यातरी खडकांवर आदळून फुटण्याची शक्यता सुद्धा होती.

शिवदत्त म्हणाला–"मंदरदेवा, आपला समुद्रप्रवास संपला समोर एक रांगेने झाडंच-झाड दिसत आहेत का? या काळोखात खडकां मधून धोक्याशिवाय आपल्या नावा किनाऱ्याला लावणे शक्य नाही, असे मला वाटते.

"म्हणजे, सूर्योदय होईपर्यंत आपण येथेच वाटपहात रहावयाचे आहे?" मंदरदेव विचारू लागला.

शिवदत्त मान हलवून म्हणाला–"ते ही बरोबर होईलसे मला वाटत नाही. समजा, हे बेट जंगली जातीच्या क्रूर माणसांचे असेल तर ते आपल्याला दिवसा ढवळ्या आपली शिकार करायला मागे पुढे पाहणार नाहीत. म्हणून आपण उजाडायच्या आत किनाऱ्यावर जाऊन तेथील परिस्थिती कशी आहे, हे पाहून समजून घेणें बरोबर होईल. यदा कदाचित आपल्यावर कोणी चालून येत असल्याचे आपल्याला आढळले तर काळो-

खात पळ काढून निसटून येणे जास्त सोपे आहे."

शिवदत्ताचा सल्ला मंदरदेवाला सुद्धा पसंत पडला. म्हणून दोन्ही नावा खडकांना बांधून ठेवायचे ठरले व किनाऱ्यापर्यंत न नेतां किनाऱ्यापासून दूर काही अंतरावरच ठेवण्यात आल्या. आता किनाऱ्यावर जायचे म्हणजे पुरुषभर पाण्यात पोहोतच किनाऱ्यावर जायचे. किनाऱ्यावर मोठमोठ्या लाटा येत होत्या. म्हणून किनाऱ्यापर्यंत पोहोत पोचणे सुद्धा धोक्याचे आहे, हे सर्वांना कळत होते.

काही वेळ विचार विनिमय करीत राहल्यावर सर्वांनी कंबरा बांधल्या व

पाण्यात उड्या घेतल्या. मोठमोठ्या लाटा त्यांना खडकावर ढकलून ठार करणार की काय, अशी नित्य भीती वाटत होती. म्हणून फार सावधगिरी बाळगून हुशारीने सर्वजण पोहोत किनाऱ्यावर आले. ओले कपडे काढून एका बाजूला ठेवले व गाठोड्यात बांधून आणलेले कोरडे कपडे त्यांनी अंगात घातले. तरी सर्वजण थंडीमुळे थरथर कांपत होते.

"या थंडी पासून वांचायचं म्हणजे शॅकोटी करून शेक घेणे हा एकच उपाय आहे. तर मग वाळक्या काटक्या व पाचोळा गोळा करू म्हणतां का?" एका सैनिकाने शिवदत्ताला विचारले.

"करा, करा! होऊ दे जाळ. या बेटा-वर नरमांस खाणारे जंगली लोक रहात असले तर याच शेकोटीत आपणां सर्वांना भाजून ते खातील!" असे म्हणत शिवदत्त जोराने हसला.

"आपल्या सर्वांच्या हातात तलवारी व धनुष्यबाण–"असे काही मंदरदेव म्हणतच होता, तेवढ्यात शिवदत्ताने त्याला अडविले व म्हणाला–"मंदरदेवा! तुम्हांला असल्या बेटांची माहिती व त्यांवर राहणाऱ्यां रानटी जातीच्या लोकांच्या राहणीची माहिती मुळीच दिसत नाही. हे जंगली लोक कसे असतात यांची माहिती नसल्यामुळे तुम्ही असे बोलतां आहां! तुमची त्यांच्यापैकी एखाद्याला कापील त्या पूर्वीच ते पाठी मागून येऊन पांच सहा जणांना गारद करतील.

मध्यंतरी सैनिकांनी काटक्या पाचोळा गोळा केला आणि शेकोटी पेटविली. सर्व शेकोटी भोवती बसून शेक घेऊ लागले. शिवदत्ताच्या मनात विचार चालू होते– आपण कशा तऱ्हेच्या बेटात येऊन पोंचलो आहो? आपल्यावर कशा स्वरूपाची संकटे ओढविण्याची शक्यता आहे? मंदरदेवाच्या मनात तशातऱ्हेचे विचार येतच नव्हते. सूर्योदय झाला तर त्या प्रकाशात हे बेट कसे आहे, हे स्पष्ट होईल असे त्याला वाटत होते.

अशा परिस्थितीत कुत्र्याच्या भुंकण्याचा आवाज सर्वांना ऐकू आला. शिवदत्तासह सर्वजण एकाएकी दचकले आणि कुत्र्याच्या भुंकण्याचा आवाज आला होता त्या दिशेला पाहू लागले

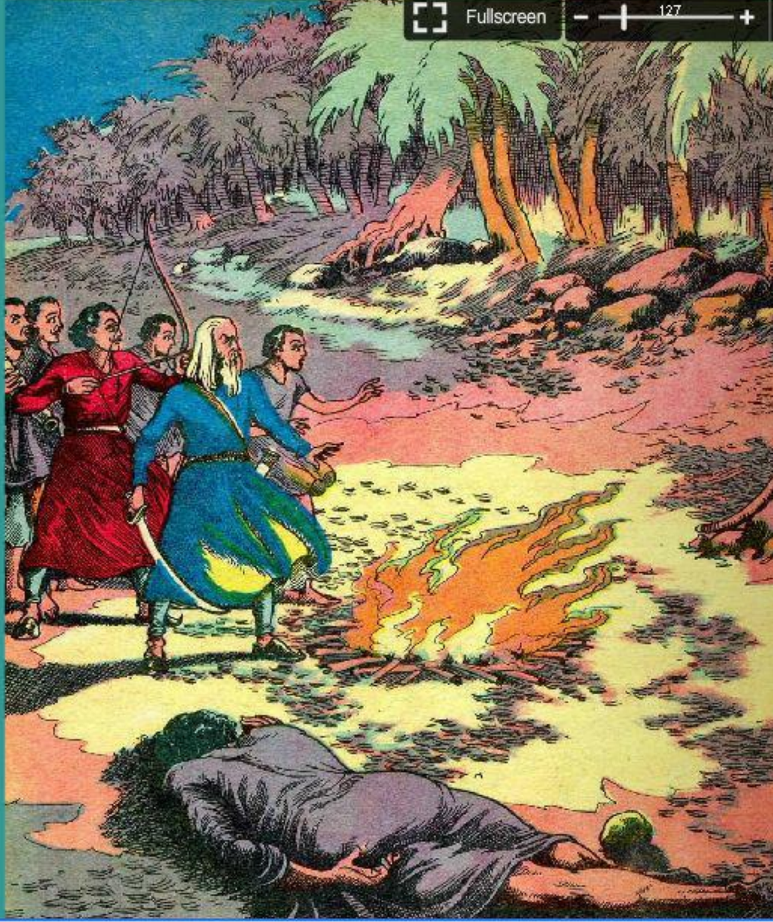
मंदरदेव सुद्धा त्या दिशेने काही वेळ पहात राहल्यावर शिवदत्ताकडे वळून म्हणाला.

"शिवदत्ता, आपल्याला भीती वाटत होती तसे हे बेट असभ्य जंगली जातीच्या लोकांची वस्ती असलेले असावेसे मला नाही वाटत कुत्री पाळणे व त्यांच्या उपभोग करून घेणे हे सभ्य लोकांचेच एक लक्षण आहे!"

"मंदरदेवा! तुमची ही फार चुकीची समजूत आहे!" असे म्हणत शिवदत्त थोडा हसला. "मी स्वत:च्या डोळ्यांनी

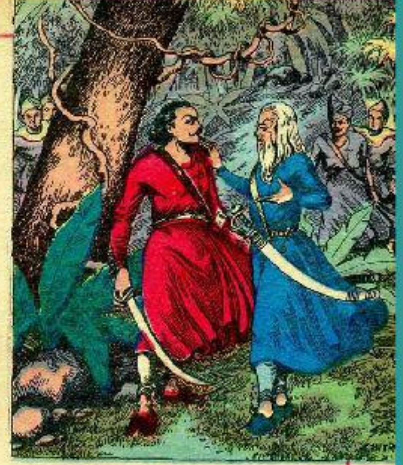

चित्यांना कुत्र्यांसारखे पाळणारे लोक पाहिले आहेत. ते त्यांचा उपयोग शिकार करण्यासाठी करतात. ती गोष्ट मी तुम्हांला नुकतीच सांगितली होती, नाही का? आतां आपण कुत्र्याचे भुंकणे ऐकलं ते एखाद्या जंगली जातीच्या कुत्र्याचं ही असू शकेल. सूर्योदय झाल्यावरच..."

शिवदत्ताचे ते वाक्य पुरे व्हायच्या आंतच झाडाच्या फांद्याना चाटून एक मोठा दगड जोराने येऊन शेकोटीच्या समोर शेक घेत असलेल्या एका सैनिकाच्या पाठीत बसला. तो दगड लागताच तो सैनिक मोठ्याने कळवळून ओरडला व तोंडघशी पडला. लगेच मंदरदेवाने एक बाण धनुष्यावर चढवून दगड आला त्या दिशेला सोडला.

तत्क्षण शिवदत्ताला सुद्धा भयभीत करून सोडणारी माणसाची किंकाळी ऐकू आली सर्वजण परस्परांची तोंडे थक्क होऊन पाहू लागले. ते बेट निर्जन नाही तर! या बेटावर क्रूर मानवजातीचे जंगली रहात आहेत तर! त्याचे प्रमाण म्हणूनच तो माणसाची किंकाळी त्यांना ऐकू आली होती.

मंदरदेव तलवार उपसून पुढे निघाला व इतरांना त्यांच्याबरोबर पाठीमागून यायला त्याने खूण केली. परंतु शिवदत्त त्याला

अडवून म्हणाला—"मंदरदेवा! आपण करीत आहां ते काम फार धोक्याचे आहे. एकतर काळोख आहे आणि ही जागा आपल्या परिचयाची नाही. कोणत्या झाडावर कोणत्या झाडीत कोणता धोका दडून बसला आहे, आपल्याला माहीत नाही." तरी आपण न जाणे योग्य.

"तो दगड फेकणारा कोणी ही असो त्याला माझा बाण लागला आहे. माझा बाण लागताच त्याने कशी किंकाळी फोडली? यदा कदाचित तो अजून जिवंत असेल तर त्याच्याकडून या बेटावरची बरीवाईट परिस्थिती विचारून घेतां येईल!" मंदरदेव म्हणाला.

शिवदत्ताला मंदरदेव म्हणाला ते मुळीच पटले नाही. आतांच्या परिस्थितीत तुमचा बाण लागून तो जखमी अजून जिवंत आहे की मेला, जिवंत असला तर तेथेच पडून आहे की पळून गेला आहे, हे आपल्याला माहीत नाही. तो एकटाच आहे की त्याच्या बरोबर आणखी लोक आहेत, ते किती आहेत. आपल्याला कल्पनेनेही कळणे शक्य नाही. म्हणून मी म्हणतो की सूर्योदय होई-पर्यंत थोडी काळजी घ्यावी व आपण आहो ती जागा सोडून कोठे न जाणेच श्रेयस्कर होईल, असे मला वाटते."

शिवदत्त म्हणाला ते बरोबर असल्या बद्दल सर्वांनी होकारार्थी माना हलविल्या. त्यानंतर काही लोक जे पेंगत होते, ते झोप-ण्याच्या तयारीला लागले. शिवदत्त एकटा एका सैनिका बरोबर पाहारा देत जागा राहिला.

पूर्वेकडे अरुणोदयाची वेळ झाली आणि आकाशावर लाली दिसू लागली. तोंपर्यंत कोणतीही उल्लेखनीय घटना घडली नाही.

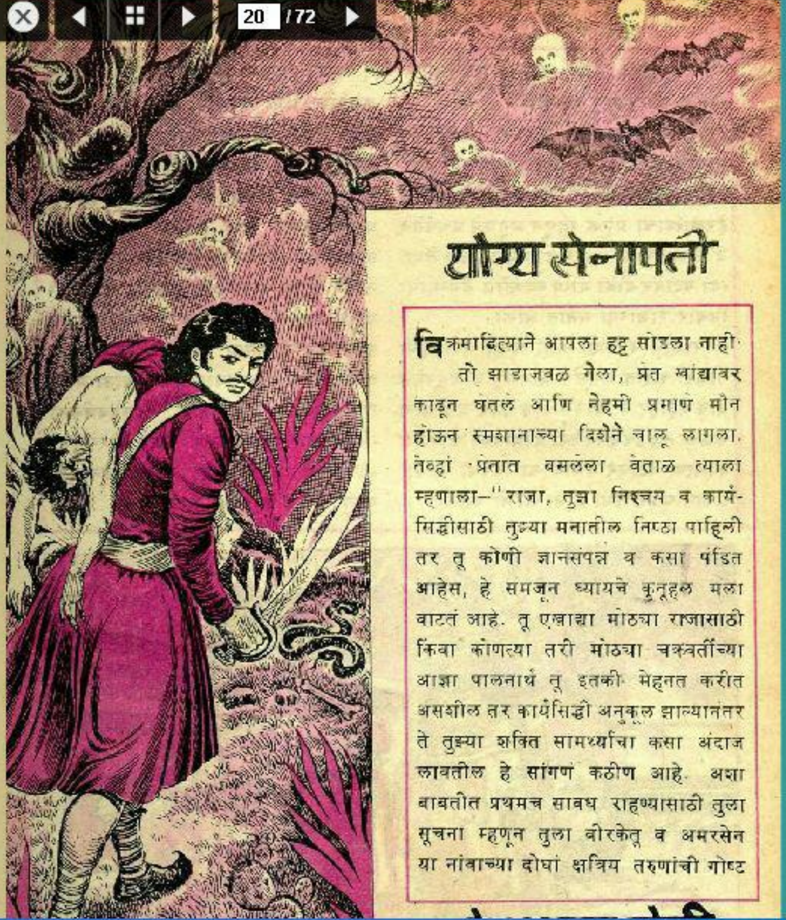
चांगले उजाडल्यावर मंदरदेवाने व इतर सैनिकांनी डोळे उघडून पाहिले. ते होते तो प्रदेश म्हणजे एक दाट अरण्य असल्याचे त्यांना स्पष्टच दिसत होते. गंगनचुंबी वृक्ष व त्यांच्या बुंधाजवळ वाढलेली झाडे झुडपे आणि त्यांच्यावर उड्या मारणारी माकडे आणि निरनिराळे आवाज काढणारे पक्षी पाहून सर्वांच्या मनात भयाबरोबर उत्साह ही वाढत होता. सर्वजण आश्चर्याने इकडे तिकडे पाहू लागले.

"मंदरदेवा, आतां आपण रात्री सोडलेले काम सुरू करायला हरकत नाही. तुमचा बाण कोणत्या दिशेने जाऊन कोठवर गेला असेल व किंकाळी फोडणारा आहे की नाही हे तुम्हांला नक्कीच आतां सांगतां येईल, नाही का?" शिवदत्त म्हणाला.

मंदरदेव पुढे निघाला. वाटेतल्या झाडा-झुडपांतून वाट काढीत सर्वजण शे दोनशेच पावले चालुन आले असतील, त्यांना तेथे पाल्या पाचोळ्यावर रक्ताचे डाग दिसले.

(क्रमशः)

योग्य सेनापती

विक्रमादित्याने आपला हट्ट सोडला नाही. तो झाडाजवळ गेला, प्रेत खांद्यावर काढून घतले आणि नेहमी प्रमाणे मौन होऊन स्मशानाच्या दिशेने चालू लागला. तेव्हां प्रेतात बसलेला वेताळ त्याला म्हणाला—"राजा, तुझा निश्चय व कार्य-सिद्धीसाठी तुझ्या मनातील निष्ठा पाहिली तर तू कोणी ज्ञानसंपन्न व कसा पंडित आहेस, हे समजून घ्यायचे कुतूहल मला वाटतं आहे. तू एखाद्या मोठ्या राजासाठी किंवा कोणत्या तरी मोठ्या चक्रवर्तींच्या आज्ञा पालनार्थ तू इतकी मेहनत करीत असशील तर कार्यसिद्धी अनुकूल झाल्यानंतर ते तुझ्या शक्ति सामर्थ्याचा कसा अंदाज लावतील हे सांगणं कठीण आहे. अशा बाबतीत प्रथमच सावध राहण्यासाठी तुला सूचना म्हणून तुला वीरकेतु व अमरसेन या नांवाच्या दोघां क्षत्रिय तरुणांची गोष्ट

सांगतो. लक्ष देऊन ऐक." असे सांगून वेताळ गोष्ट सांगू लागला.

पुष्पक नावाच्या देशाचा गरुडवर्धन नावाचा एक राजा होता. त्याच्या वडिलांच्या काळापासून सैन्याचा प्रमुख व हेरखात्याचा प्रमुख म्हणून अनुक्रमे प्रचंडसेन व बलवतवर्मा नावाचे दोघे वृद्ध झाले तेव्हां त्या पदांवर दोघां योग्य व्यक्तींस नेमण्याचा विचार राजाच्या मनात आला.

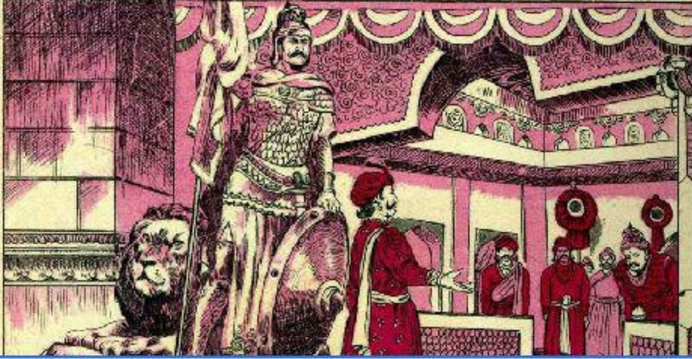
राजाने चवकशी केली तेव्हां दरबारची नोकरी करीत असलेले वीरकेतू व अमरसेन दोघे बहाद्दर व विश्वासपात्र तरुण असल्याचे कळले. गरुडवर्धनने त्या दोघांपैकी कोणाला कोणत्या पदावर नेमावे या विषयी आपले प्रधान मुकुंद वर्मा यांचा सल्ला घेतला.

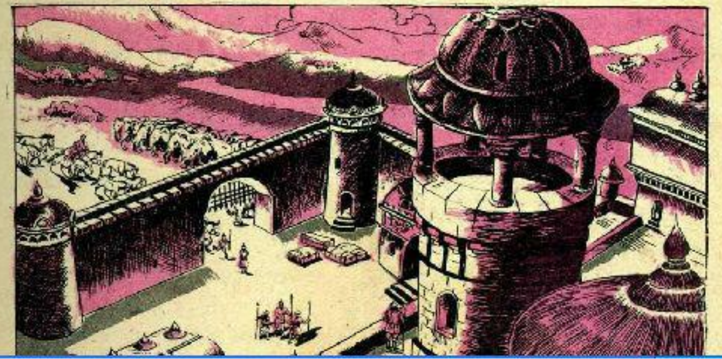
प्रधान म्हणाला–"महाराज, वीरकेतू व अमरसेन दोघां तरुणांना सहा सहा महिने नेमून पहावे, ते ज्या योग्य असतील त्या पदावर नेमावे. वीरकेतू सेनापतीच्या पदावर काम करील. तेवढा काळ अमरसेन हेरांचा प्रमुख म्हणून काम करील. सहा महिने झाल्यावर अमरसेनला सेनापतीच्या पदावर नेमावे आणि वीरकेतूला हेरांच्या खात्याचा प्रमुख म्हणून नेमावे. आपापल्या पदावर काम करीत असतां दोघांची जी योग्यता दृष्टोत्पत्तीस येईल त्याप्रमाणे दोघांना योग्य त्या पदावर कायम करावे." गरुडवर्धनला तो सल्ला पसंत पडला. त्याने वीरकेतूला बोलाविले आणि सहा महिने सेनापती म्हणून काम करण्यास आज्ञा केली. त्याच प्रमाणे राजाने अमरसेनला बोलावून त्याला हेरखात्यांचा मुख्य अधिकारी नेमले.

वीरकेतू सेनापती झाल्यावर त्याने पहिले काम केले ते त्याने आपलं घोडेस्वारांचे सैन्य व गजसैन्य वाढविले आणि युद्ध चालू असतां व्यूह रचना व युद्धातील डांवपेंच हे जुन्या काळापासून चालत आले होते त्यांत बदल करून काही परकीय पद्धती अवलंबिल्या. त्याच सुमारास गांधार, कामरूप प्रदेशातील घोडे, हत्ती, वगैरे उत्तम प्रतीचे निवडून आणविले. शिवाय परदेशातून अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रे व इतर युद्ध सामुग्री चांगल्या व्यापाऱ्यां करवी मागविली.

सहावा महिना संपतांच त्याच्या सेनापतित्व पदावरील नेमणुकीचा अवधी संपला. गरुडवर्धन राजाने त्याला हेरांच्या खात्याचा मुख्य अधिकारी म्हणून नेमले. त्याप्रमाणे अमरसेनाला हेरांच्या खात्याच्या अधिकार पदावरून बदलून सेनापती पदावर नेमले.

अमरसेनाने सेनापती पदावर येतांच परदेशांतून घोडे, हत्ती वगैरे आणावयाचे बंद केले. शस्त्रास्त्रे, व युद्ध सामुग्रीसुद्धा परदेशातून आणायचे बंद करून युद्ध पद्धतीत सुरु केलेली नवी धोरणें बंद करून पुन्हां जुन्या पद्धतींवरच अवलंबून रहायचे ठरविले. कोणत्याही परिस्थितीत परदेशांचे अनुकरण करणे म्हणजे स्वदेशाची मान खाली करण्यासारखं आहे असे त्याचे ठाम मत होते.

हे सर्व झाल्यावर प्रधान मुकुंद वर्मा राजाच्या दर्शनाला गेला व म्हणाला–"महाराज, वीरकेतू व अमरसेन या दोघांना आपण जो सहा सहा महिन्यांचा अवधी दिला होता तो सोडून न देऊन आपण वीरकेतूलाच सेनापती पदावर ताबडतोब नेमावे. तोच त्या पदावर काम करण्यास सर्व तऱ्हेने योग्य आहे."

"मला देखील तसेच वाटत आहे. एवढ्यात आपल्यावर दोघे शत्रू चालून आले. आतां गौरदेशाच्या राजाने यापुढे आपल्यावर स्वारी केली तर अमरसेनाच्या हाती तो आपले प्राण गमावून बसेल. परंतु तसे झाल्याने आपण निश्चिंत झालो असे मानणे बरोबर होणार नाही." असे म्हणत राजा थोडा हसला ही.

त्यानंतर एक आठवडा देखील लोटला नाही आणि एका चांगल्याशा मुहूर्तावर राजाने वीरकेतूला सेनापती म्हणून व अमरसेनाला हेरांच्या खात्याचा मुख्य अधिकारी म्हणून नेमून त्यांना मोठमोठी बक्षिसेही दिली आणि त्यांचा सत्कार केला. त्यांची त्या पदावर नेमणूक केली.

वेताळाने येथवर गोष्ट सांगून राजाला विचारले–"राजा, अमरसेनाने त्याच्या देशावर चालून आलेल्या दोन दोन स्वाऱ्या यशस्वीपणाने परतवल्या आणि सेनापती म्हणून स्वतःची योग्यता सिद्ध करून दाखविली होती, नाही का? तर मग गरूडवर्धन राजाने त्याला सेनापती पदावर कायम न करतां वीरकेतूला सेनापती पद देऊ केले हा त्याचा अविवेकीपणा म्हणावयाचा की फक्त ती त्याची द्वेषबुद्धी म्हणावयाची?"

विक्रमादित्य म्हणाला–"राजांत तू म्हणालास तसा एकही दुर्गुण नव्हता. उलट तो फार विवेकशीलच व राजनीति निपुण होता म्हटल पाहिजे. सेनापतीत फक्त देशभक्ती व देशाभिमान असला म्हणजे पुरत नाही. त्याची नजर सतत शेजारच्या राज्यातील सैन्यशक्ती व शस्त्रास्त्र शक्तीवर असावी लागते. शत्रूपेक्षा आपल सैन्य जास्त सुशिक्षित व उत्तमोत्तम शस्त्रास्त्रांनी सुसज्ज असावे लागते. वीरकेतू तसाच सर्वदा सावध राहणारा होता. म्हणून तो सेनापती असेपर्यंत इतर देशांच्या राजाने पुष्पक देशावर वांकडी नजर फिरवायची हिंमतच होणे शक्य नाही. अमरसेन सेनापती झाल्यावर याच्या ठीक विरूद्ध गोष्ट घडली. म्हणून पुष्पक देशाच्या सैन्याची भीती न बाळगून इतर सैन्य स्वारी करायला धजली. युद्धात नुकसान सहन करून कसा तरी जय मिळविण्यापेक्षा, मुळांत शत्रूची हिंमतच न होण्यालायक परिस्थिती निर्माण करण्याचे शक्ति सामर्थ्य असणारा वीरकेतूच योग्य सेनापती अमरसेन त्या बाबतीत अयशस्वी ठरला. तरी अमरसेनात जी देशभक्ती व देशभिमान दिसला त्याला अनुकूल असे हेरांच्या खात्याचे मुख्य अधिकाऱ्याचे पद होते. म्हणून त्याला ते दिले, तेव्हां दोघांना योग्य स्थानीच नेमणूक मिळाली. त्यात दुष्ट बुद्धी वगैरे व अविवेक वगैरे दुर्गुणांचा प्रश्नच उद्भवत नाही."

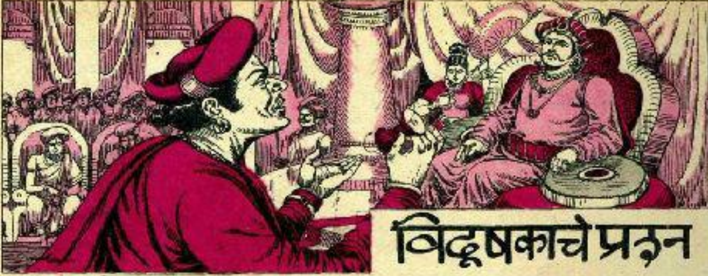
तो सेनापती होऊन जेमतेम तीन महिने लोटले असतील, पुष्पक राज्यावर शेजारच्या जयपूर राज्याच्या अधिपतीने स्वारी केली. अमरसेनाने शौर्याने व फार चातुर्याने युद्ध करून जयपूरच्या सैन्याला पळवून लावले.

तो सेनापती पद संभाळून आणखी एक महिना लोटला असेल नसेल विदर्भ राजाने पुष्पक देशावर स्वारी केली. विदर्भ देशाचे सैन्य पुष्पक देशात शिरले, भयंकर युद्ध झाले. सैन्याचे फार मोठे नुकसान झाले असले तरी अमरसेनाच्या पराक्रमामुळे व त्याने दर्शविलेल्या चातुर्यामुळे पुन्हां पुष्पक देशच विजयी झाला.

अशा तऱ्हेने राजाचे मौन भंग होतांच वेताळ प्रेतासह नाहीसा झाला व पुन्हां प्रेतासह झाडाला जाऊन लोंबकळू लागला.

(कल्पित)

विदूषकाचे प्रश्न

उज्जयनीचा राजा माधव वर्मा याच्या दरबारात फार प्रसिद्ध असे विद्वान पंडित अनेक होते. एकदां दरबार भरला असतां काशाची घंटा वाजवीत एक मध्यम वयाची व्यक्ती दरबारात प्रवेश करती झाली.

कोणत्याही प्रकारचे निमंत्रण वगैरे नसतां दरबारात आलेल्या त्या व्यक्तीकडे आश्चर्याने राजा पाहू लागला, तेव्हां ती व्यक्ती म्हणाली–"महाराजा माझे नाव सोमशेखर, मी कलिंग देशाचा राहणारा आहे. गेली दहा वर्षे देशाच्या काना-कोपऱ्यात फिरत मी अनेक दरबारातील पंडितांचा शास्त्रार्थ करून पराभव केला आहे. आपल्या दरबारात थोर पंडित असल्याचे ऐकून येथे आलो आहे."

राजा माधववर्माने आपल्या दरबारांतील पंडितांकडे एकदां पाहिले व सोमशेखरला म्हणाला–"आपण म्हणालात त्या शास्त्रार्थाचे नियम व रीत काय? तें सांगावे!" आम्हांला कळावे हे बरे.

"कोणीही सुशिक्षित असो की अशिक्षित मला कोणताही प्रश्न विचारावा, मी त्या प्रश्नाचे सयुक्तिक उत्तर देऊ शकलो नाही, तर मी ही काशाची घंटा फोडून टाकून प्रश्न विचारणाऱ्या व्यक्तीची आयुष्यभर दास म्हणून चाकरी करीन. तसे न होतां प्रश्न विचारणारी व्यक्ती हारली तर तिने माझ्या पायांवर मस्तक ठेवून मी मोठा पंडित असल्याचे मान्य केले की पुरे!" सोमशेखर म्हणाला.

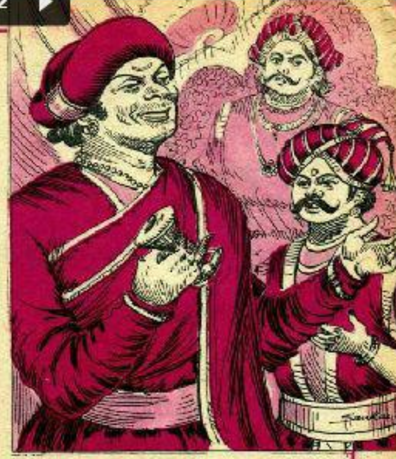
राजसभेतील पंडितांनी ती अट मान्य केली.

त्यानंतर सोमशेखरला पंडितांना षड्शास्त्रातील अनेक प्रश्न विचारले. सोमशेखरने सर्व प्रश्नांची बरोबर उत्तरे देऊन त्या सर्वांचा पराभव केला व आपण सर्व पंडितांच्या पेक्षा विद्वान आहोत हे सत्य पटवून दिले.

आपल्या दरबारी पंडितांचा अशातऱ्हेने पराभव झालेला पाहून राजा चिंतामग्न झाला. कारण त्याला आपल्या दरबारांतील पंडितांच्या विद्वत्तेबद्दल फार अभिमान वाटत असे.

सोमशेखरने आपल्या विजयाची सूचक म्हणून घंटा वाजविली व घमेंडीत म्हणाला–"महाराज, माझे शास्त्रार्थाचे नियम व रीत वगैरे मी पहिल्यानेच निवेदन केले होते. आपल्या दरबारातील सर्व पंडित पूर्णपणे पराभूत झाले आहेत, आणखी एका दर-बारात जायची मला घाई आहे, तेव्हां आपल्या दरबारातील पंडीतांनी माझ्या पायावर नतमस्तक व्हावे. तेथील पंडि-तांच्या माना अपमानानें खाली झाल्या. ते सोमशेखरच्या पायांवर आपले मस्तक ठेवण्या साठी पुढे होऊ लागले तेवढ्यात दरबारातील विदूषक पुढे येऊन सोमशेखरला म्हणाला–"मी पंडित किंवा विद्वान नाही, सामान्य मूर्ख नागरिक आहे. माझ्या प्रश्नांचे आपण उत्तर द्याल का?"

सोमशेखर स्मित करून म्हणाला–"तू पंडित नाहीस, हे तुझ्या वेषभूषेवरूनच कळत आहे! मी महाराजाजवळ प्रथमच

निवेदन केले होते की तशा मूर्ख लोकांच्या प्रश्नांचे उत्तर ही मी देईन! तसे झाले नाही तर आयुष्यभर त्याच्या पायाजवळ चाकरी करीन!"

"तर मग, माझा प्रश्न ऐका! दोघे मूर्ख वाटेने जात असतां गटारीत पडले. एकाच्या आंगभर चिखल लागला. आणखी एकाला मुळीच लागला नाही. त्यांच्या-पैकी कोणी आंघोळ केली?" विदूषकाने विचारले.

"आंगभर चिखल लागला, त्यानेच केली!" सोमशेखर म्हणाला.

"नाही, मी पाहिल्यानेच सांगितले होते ना की दोघे मूर्ख होते! आंगभर चिखल

लागला तो दुसऱ्याकडे पाहून आपल्या अंगाला चिखल लागला नाही असे मानतो आणि समोरच्याच्या अंगाला चिखल लागलेला पाहून दुसरा आंघोळ करतो!" विदूषक म्हणाला.

ते उत्तर सयुक्तिक असल्या कारणाने सोमशेखर निरुत्तर झाला.

विदूषकाने उत्साहपूर्वक आणखी एक प्रश्न विचारला–"दोघे हुशार मित्र वाटेने जाताना रस्त्याच्या काठावरच्या गटारीत पडले. एकाच्या अंगाला चिखल लागला. दुस-याच्या अंगाला लागला नाही. त्यांच्या पैकी कोणी चिखल काढून टाकण्यासाठी स्नान केले?"

विदूषकाने विचारलेला पहिला प्रश्न आठवून सोमशेखर म्हणाला–"अंगाला ज्याच्या चिखल लागला नाही त्याने!"

विदूषक खदखदा हसून म्हणाला–"मी पहिल्यानेच सांगितले होते की ते दोघे हुशार व बुद्धिमान होते, म्हणून! त्यामुळे चिखल ज्याच्या अंगाला लागला होता त्यानेच आंघोळ केली!"

राजसभेत हजर असलेल्या सर्वांनी आनंदाने टाळ्या वाजविल्या. आपण दुसऱ्यांदा हारल्याचे पाहून त्याचा गर्वभंग झाल्यामुळे किंकर्तव्यविमूढ होऊन इकडे तिकडे पाहू लागला.

विदूषक त्याच्याजवळ जाऊन म्हणाला–"दोघे मित्र वाटेने जात असतां रस्त्याच्या बाजूच्या गटारीत पडले तर एकाच्या अंगाला चिखल लागला व दुसऱ्याच्या अंगाला मुळीच लागला नाही हे म्हणणे किती वेडेपणाचं आहे, हे तुमच्या सारख्या घंटा वाजवून विद्वत्तेची ग्वाही देणाऱ्याच्या लक्षात येऊ नये, हे कसं काय?"

सोमशेखरने विदूषकाच्या पायांजवळ आपली घंटा नम्रपणे ठेवून दिली.

राजा माधववर्माला त्याचा आणखी जास्त अपमान करणे रास्त होणार नाही असे वाटले व त्याने सोमशेखरला दरबारातून जायला परवानगी दिली.

आंधळा न्याय

बगदाद शहरात तिघे आंधळे भिकारी परस्परांबरोबर राहून काळ कंठीत होते. ते तिघे दिवसभर भिक्षा मागत फिरत व जी मिळकत होई तिच्यातील पोटापुरता खर्च करून बाकी रक्कम ते रहात त्या घरात एका जागी सुरक्षित ठेवून देत, अशा तऱ्हेने त्यांनी बाराशे दीनार जमविले.

एकदां त्यांच्यापैकी एकाने एका गल्लीत जाऊन एका घराच्या दाराची कडी वाजविली.

घरातून घरमालकाने विचारले–"कोण आहे?" परंतु आंधळ्याने उत्तर दिले नाही व पुन्हां दाराची कडी वाजविली. आपण भिकारी असल्याचे सांगितले तर घरातले लोक दार उघडल्या शिवायच "आतां काही नाही, जा!" म्हणतील ही गोष्ट आंधळ्या भिकाऱ्याला चांगली माहीत होती.

घरमालकाने "कोण ते?" असे दोनदां विचारले तरी उत्तर न आलेले पाहून दार उघडले व समोर आंधळ्या भिकाऱ्याला पाहून विचारले–"कोण तू?"

"मी आंधळा आहे, मालक! मेहरबानी करावी गरिबावर" आंधळा म्हणाला.

लगेच घरमालकाने हात पुढे करून भिकाऱ्याचा हात धरला व म्हणाला–"माझा हात धरून आत ये!"

आपला डाव साधला, असे वाटून भिकारी घर मालका बरोबर वाड्यात जिना चढून तिसऱ्या मजल्यावर गेला.

"येथे बसून तू तुला काय हवं ते सांग" घर मालक भिकाऱ्याला म्हणाला.

"भुकेने जीव कासावीस झाला आहे. दोन घास जेवायला वाढलेत तरी चालेल. नाही तर चार पैसे दिलेत तरी चालेल." भिकारी म्हणाला.

"अस्सं! येथे काही नाही. तू पुढल्या घरी जा." घर मालक त्याला म्हणाला.

"या कृपेसाठी इतक्या पायऱ्या चढून याव्या लागल्या ना मालक? ही गोष्ट आपण खालीच सांगितली असतीत तरी चालले असते." भिकारी म्हणाला.

"मी तुला कितिदां विचारले की "कोण?" पण तू उत्तर कां नाही दिलेस?" घर मालकाने रागाने विचारले.

"बर तर आतां आपला काय हुकूम आहे?" भिकाऱ्याने परत विचारले.

"तुला द्यायला माझ्याजवळ फुटकी कवडी सुद्धा नाही! जास्त बड-बड न करतां चालू लाग!" घरमालक म्हणाला.

"तर मग मला खालपर्यंत पोंचवा" भिकारी म्हणाला.

"मला एवढेच काम आहे का? आपल्या वाटेने तूच जा कसा!" घरमालक म्हणाला.

भिकारी श्वास सोडून उठला चांचपडत जिन्याजवळ गेला. जिना अर्धा उतरून गेल्यावर त्याचा पाय चुकला व त्याचा पाय मुरगळला. बिचारा कसाबसा उठला आणि जिना उतरून लंगडत कण्हत कसा-तरी रस्त्यावर आला.

बरोबर त्याच वेळी उरलेले दोघे आंधळे भिकारी समोर आले. तिसऱ्याला त्याच्या कण्हण्याच्या आवाजावरून ओळखून जवळ येऊन त्यांनी विचारले–"कायरे झाले?"

पाय मुरगळलेला आंधळा घडलेले सर्व वृत्त सांगून म्हणाला–"आज मी हिंडू फिरू शकणार नाही. तुमच्या जवळ एक दिनार असेल तर द्या. दुकानात जाऊन काही तरी खाऊन पिऊन घेतो."

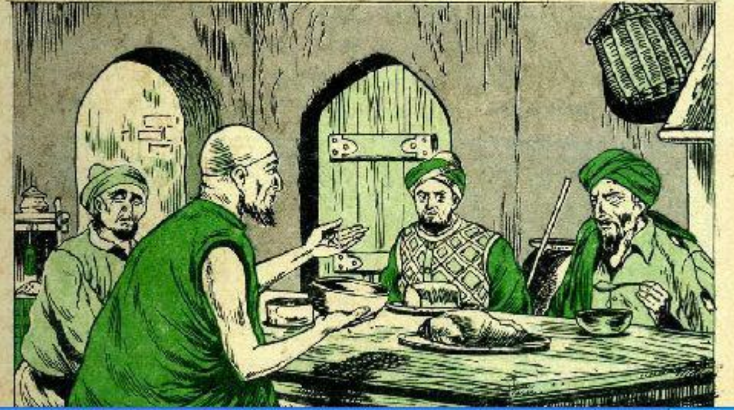
"आज आमच्यावर ही दुर्दिन पाहायची पाळी आली आहे. काही मिळाले नाही. घरी जाऊ या." दोघे आंधळे तिसऱ्याला म्हणाले.

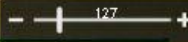
भिकाऱ्यांचे ते सर्व बोलणं घर मालकाने ऐकलं. तो एक अट्टल चोर होता. त्याच्या घरी आलेल्या आंधळ्या भिकाऱ्याच्या पाठोपाठ तो आला होता आणि त्या भिकाऱ्यांच्या निवाऱ्याच्या जागी त्यांच्या पाठोपाठ निघाला.

थोड्याच वेळाने तिघे भिकारी ते रहात त्या जागी येऊन पोचले. त्यांनी कुलुप काढले व आत जाऊन लगेच दारबंद केले. परंतु त्या आधी चोर सुद्धा आत पोचला होता.

आंधळ्यांनी आपली पेटी उघडली व आपली सर्व ठेव मोजून पाहिली. बाराशे चांदीचे दिनार होते. त्यातला एक काढून एक आंधळा रोटी व भाजी दुकानातून विकत घेऊन आला. तिघे जेवायला बसले त्यांच्याच शेजारी बसून चोर सुद्धा खाऊ लागला.

"चौघे जेवत असल्याचा आवाज होतो आहे. चवथा कोण? चोर?" एक आंधळा म्हणाला. लगेच सर्व 'चोर चोर' म्हणून

ओरडू लागले. तो ओरडा ऐकून चारचौघे लोक जमा झाल्याचे पाहून तो चोर सुद्धा एक आंधळा असल्याचं सोंग करण्यासाठी डोळे मिटून बसून म्हणाला–"अहो, मालक हो! चौघांना कोतवाल साहेबांकडे घेऊन चला. त्यांना एक गुपित सांगावयाचे आहे!"

लगेच तिकडे जमलेले लोक त्या चौघां आंधळ्यांना धरून कोतवालाच्या चावडी-वर घेऊन गेले.

"हे कोण आहेत? तुम्ही सर्व इकडे कशाला आलां आहां?" कोतवालाने विचारले.

तेव्हां आंधळ्यांपैकी एकजण म्हणाला–"साहेब! आम्ही तिघे आंधळे भिकारी आहों. कोणी तरी चोर आमच्या घरात शिरला आणि आम्ही कष्टाने मिळविलेली मिळकत पळवून नेण्याच्या प्रयत्नात होता."

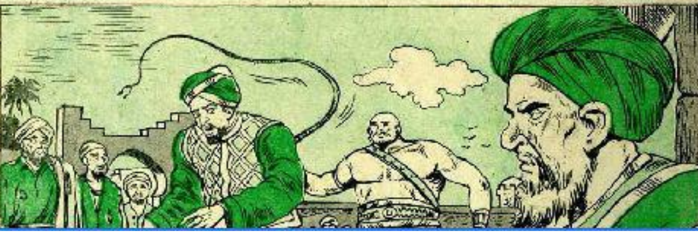
"तो चोर कोठे आहे, खरे बोला." कोतवाल दरडावून म्हणाला.

"छडी पडली की आम्ही खरे सांगू साहेब!" डोळे मिटून आंधळ्याचे सोंग करणारा चोर म्हणाला.

"याला खरे बोलेपर्यंत फटके मारा." कोतवालाने शिपायांना आज्ञा केली.

दोन फटके पडले असतील नसतील, चोर डोळे उघडून म्हणाला–"माफ करा, कोतवाल साहेब! मी खरं ते सांगतो. मला सोडा. आम्ही चौघेही आंधळ्याचं सोंग करून गांवभर भीक मागतो आहो आणि आम्ही बाराशे दिनार आजपर्यंत मिळविले आहेत." मी खरं बोललों म्हणून मला मिळावयाची रक्कम मला देण्याची कृपा करावी. जोराने चार फटके बसले की ते सुद्धा खरं बोलतील.

कोतवालाने तो म्हणाला ते खरे समजून त्याला तीनशे दिनार दिले. नंतर त्याने इतर तिघांना किती फटके मारले तरी त्यांनी डोळे उघडले नाही तेव्हां कोतवालाने त्यांना सोडले आणि त्यांनी जमवून संभाळून ठेवलेले पैसे स्वतःच्या खिशात टाकले.

अमृतसिद्धी

ब्रह्मदत्त काशी येथे राज्यकरीत असतां सामंतराजा चिरायू याच्या पदरी नागार्जुन नामे बोधिसत्व प्रधान म्हणून काम करीत होते.

प्रधान नागार्जुन दयाळू व दानशील व रसायनशास्त्रात व औषधे तयार करण्यात निपुण म्हणून प्रसिद्ध होता. त्याने रसायन-शास्त्रात प्रयोग करून एक गुप्त औषध व रसायन तयार केले व ते खाऊन त्याने स्वतःला व आपल्या राजाला जरामरणा-पासून मुक्त करून घेतले होते.

त्याने त्या औषधाचा व रसायनाचा शोध लावला त्याच्या मुळाशी त्याच्या मुलाचा मृत्यू होता. एकदां त्याच्या मुलांपैकी त्याचा सर्वात जास्त लाडका सोमदेव नावाचा मुलगा मरण पावला. नागार्जुनाला अर्थातच त्याचे फार दुःख झाले स्वभावेच दयाळू नागार्जुनाने विचार केला की जगात कोणाला मरणच येऊ नये व मरणामुळे कोणाला शोक करण्याचे कारणच राहू नये.

"रसायनच तयार करावयाचे झाले तर त्याला फार जास्त खर्च होणार. म्हणून जनसामान्याला सुद्धा झेपेल अशी औषधी वनस्पती वापरून अमृत तयार केले पाहिजे." नागार्जुनाच्या मनात असा विचार होता.

त्या प्रमाणे तो औषध वनस्पतींचा शोध काढू लागला. त्याला जेवढे आयुर्वेद शास्त्राचे ज्ञान होते त्याचा पूर्ण उपयोग करून अनेक प्रयोग सुरु केले. अनेक क्रिया प्रक्रिया करून यश मिळण्याची चिन्हें दिसू लागली आणि शेवटचा टप्पा गाठायची वेळ आली. 'अमृतकला' नावाची एक विशिष्टमुळी त्यात मिळविली की प्रयोग पूर्ण होणार होता.

इतक्यात ही गोष्ट इंद्राला कळली. त्याने लगेच अश्विनी कुमारांना बोलाविले आणि त्यांना आज्ञा केली–"तुम्हीं लगेच भूलोकात निघा आणि नागार्जुन ते जो 'अमृत योग' सिद्ध करण्याचा प्रयोग सुरु केला आहे त्यात विघ्न आणा.

अश्विनी कुमार वेष पालटून भूलोकी आले व नागार्जुनाला भेटून कुशल प्रश्न विचारू लागले. म्हणाले–"मंत्रि पुंगवा! राज्य कशी उलटून पाडायची यात आपण निष्णात व चतुर आहांत. आपणांस माहीत नाही असे या जगात काय आहे? पण आपण ब्रह्मदेवाचा संकल्पच उलटून टाकण्याच्या प्रयत्नात आपण व्यस्त दिसतां आहां, हे काय? ब्रह्मदेवाने कपाळावर लिहून ठेवले आहे तेच उलटून टाकण्याच्या प्रयत्नात आपण गुंतून राहिलात तर जगाचं रहाट गाडगं कसं चालायच? अमृत सिद्धी झाल्याने सृष्टीचे पालन करणेंच देवांना अशक्य होईल. आपल्याला आपल्या प्रयोगात यश आले तर देव आणि मानव यांत भेद तो काय राहणार? आपला लाडका मुलगा गेला त्याचा आपण एवढा धसका घेतला व ब्रह्मदेवाची सृष्टीच बदलून टाकायचा निर्णय घ्यावा हे बरोबर नाही. आपला मुलगा भूलोक सोडून निघाला पण तो स्वर्गसुख उपभोगीत आहे!".

परंतु त्या सर्व उपदेशाचा नागार्जुनाच्या मनावर फारसा परिणाम झाला नाही. आपण करतो आहे ते काम चूक आहे की बरोबर या विचारात तो गढून गेला. त्याचवेळी चिरायू सामंतराजाचा मुलगा जयसेन याच्या राज्याभिषेकाची जय्यत तयारी चालू होती. शुभमुहूर्त जवळ येऊ लागला तसतसे दरबारला उत्सवाचे रूप येऊ लागले. मध्यंतरी वृद्ध ब्राह्मण रूप घेऊन इंद्र भूलोकात आला व जयसेनाला भेटून म्हणाला–"नागार्जुनाने जे रसायन तयार केले आहे ते प्राशन करून माझे वडील जरामरणाच्या भयातून मुक्त झाले आहेत हे तुला माहीत नाही वाटत? म्हणजे तुला आयुष्यभर युवराज रहावे लागणार, सिंहासनारूढ होण्याचे भाग्य लाभणार नाही."

ते ऐकून जयसेन विचारात पडला. तेव्हां तो वृद्ध ब्राह्मण त्याला म्हणाला–"बाबारे, यासाठी एवढं दुःखी होऊन हातपाय गाळून बसण्यात काय अर्थ आहे? तुझी इच्छा पूर्ण होण्यास सोपासा उपाय आहे, दररोज नागार्जुन जेवणापूर्वी कोणी कांही मागितले तर ते तत्काल देतात. उद्या तू त्यांच्या जेवणापूर्वी जा आणि मागेपुढे न पाहतां म्हण–"मला तुमचे मुंडके हवे आहे!" इंद्राने जयसेनच्या मनात चांगले विष ओतले.

राज्याकांक्षा असल्यामुळे जयसेन दुसऱ्याच दिवशी नागार्जुनाच्या जेवणाच्या वेळी गेला आणि वृद्ध ब्राह्मणाने सांगितले होते तसेच म्हणाला. नागार्जुनाने कोणताही संशय न दर्शविता आपली तलवार उपसून जयसेनाच्या हातात दिली व

म्हणाला–"बाबारे! माझें मुंडकें कापून घे!" जयसेनानें अनेक वेळा तलवारीनें वार केले परंतु तलवार 'खणकन' वाजे मात्र, परंतु डोके काही कापले जात नव्हते. कारण 'अमृतसिद्धी' रसायनाच्या प्रभावाने देह वज्रदेह झाला होता.

ही गोष्ट जिरायू राजाच्या कानावर हांहां म्हणता गेली. तो धावतच तेथे आला मुलगा करत होता ते बरोबर नाही असे त्याला समजावून सांगू लागला.

तेव्हां नागार्जुन राजाला म्हणाला– "महाराज, हे युवराज मारीत कां आहेत याची पूर्वापर कथा मला माहीत आहे. ते निमित्त मात्र आहेत. म्हणून त्याला अडवू नये. आतांपर्यंत मी पूर्व जन्मी 'नको' न म्हणतां नव्याण्णव वेळा आपले डोके कापू दिले आहे. आज शंभरावी वेळ आली आहे. मी हा जो वेष धारण केला आहे त्याला अपकीर्ती येतां काम नये, यासाठी मी वचन दिल्याप्रमाणे ते पूर्ण करण्याची जबाबदारी माझ्याइतकी आपणांवरही आहे." असे सांगून नागार्जुन राजाला अगदी शेवटचा म्हणून कडकडून भेटला.

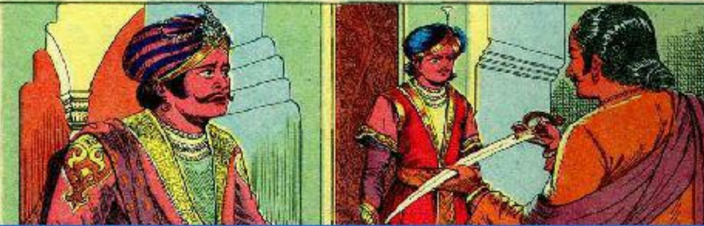
त्यानंतर त्याच्या जवळच्या मुळ्यांतली एक मुळी काढून ती तलवारीवर घासून तलवार जयसेनाला देत म्हणाला–"बाबा रे, आता वार कर!"

जयसेनाने यावेळी वार करतांच नागार्जुनाचे डोके, कमळ देठ कापताच जसे जमिनीवर पडते तसे पडले.

ते दृश्य पाहू न शकल्यामुळे राजा स्वत: आत्महत्त्या करायला तयार झाला.

त्या वेळी नागार्जुनाचं खाली पडलेले डोके बोलू लागले–"चिंतामग्न होऊ नकोस. तू किती जन्म घेतलेस तरी मी नित्य तुझ्या बरोबरच राहीन." असे म्हणत प्राणत्याग केला. राजाला जिवाचा वीट आला. त्याने तत्क्षण मुलाचा राज्याभिषेक करून दिला व तपश्चर्या करण्यासाठी वानप्रस्थाश्रमात प्रवेश केला.

अशा प्रकारे जयसेनाला राज्यलाभ झाला. देवेंद्राची इच्छा पूर्ण झाली.

मुहम्मद-बिन-तुघलक

दिल्लीच्या गादीवर १३२० इ.स. या वर्षी तुघलक वंशाची सत्ता स्थापन करणारा ग्यासुद्दीन तुघलक हा आला. तो गादीवर आला तेव्हांच फार वृद्ध होता. तो बंगालच्या स्वारीवरून परत येत असतां त्याच्या स्वागतासाठी दिल्लीच्या सरहद्दीवर एक सुंदर तोरण उभारण्यात आले होते.

ग्यासुद्दीन येत असल्याचे कळतांच निजामुद्दीन नांवाचा फकीर म्हणाला– "दिल्ली दूर अस्ता!" म्हणजे दिल्ली पुष्कळ दूर आहे! ती गोष्ट अक्षरश: सत्य झाली.

ग्यासुद्दीन त्या स्वागत तोरणाखाली आला नेमके त्याचवेळी ते तोरण त्याच्या डोक्यावर आदळले आणि सुलतान तत्काळ मरण पावला. अपघाताने सुलतान वारल्याचे कळल्यावर त्याचा मुलगा उलूघखान याचाच तो कट असल्याचे सर्वांना वाटले.

उलूघखान महम्मद-बिन-तुघलक या नामें गादीवर बसला. चंचल स्वभावाच्या सुलतान तुघलकाने दिल्लीहून राजधानी देवगिरीला न्यायचे ठरविले. देवगिरीला दौलताबाद हे नाव देण्यात आले. ही राजधानी दिल्लीहून सातशे मैल दूर होती. तेथे एक किल्ला व अनेक इमारती बांधण्यात आल्या.

फक्त सरकारी दफ्तरेच नव्हे तर दिल्लीच्या सर्व रहिवाशांना सुद्धां दौलताबादला जावे लागेल असा सुलतानाने हुकूम काढला. सुलतानाचा हुकूम झाला तरी पिढ्यान् पिढ्या दिल्लीला राहणाऱ्या रहिवाशांना आपलं सर्व बिऱ्हाड उचलून नेणं मान्य नव्हतं.

हुकुमाची परवा न करणाऱ्या सर्व नागरिकांना धमकावून देवगिरीला जावयास लावले. आंधळ्या लंगड्या पांगळ्या नागरिकांना सुद्धा वगळले नाही आणि सैनिकांनी सर्वांना पिटाळून हाकून देवगिरीला आणलं. म्हणून कित्येक वाटेतच प्राणांस मुकले प्राचीन दिल्ली-शहर निर्जन झाले.

परंतु देवगिरीला राहणं दिल्लीच्या नागरिकांना तसं सुखाचं वाटलं ही नाही. अधिकारी वर्गाला सुद्धा दिल्ली-वास सुखाचा वाटत होता. शेवटी सुलतानाला सुद्धा नवी राजधानी आवडेनाशी झाली. म्हणून त्याने परत दिल्लीला जायचा हुकूम काढला. सगळ्यांना ते मान्य होते, परंतु सुलतानाच्या चंचल स्वभावाचा त्यांना रागच आला.

परत जाण्याचा कार्यक्रम योजल्याप्रमाणे उरकला गेला नाही. इतक्या दूरचा प्रवास करणे शक्य न झाल्याने अनेक प्राणांस मुकले, वाटेत कित्येकांना डाकू व लुटेऱ्यांनी लुटून 'नको जीव' केले. उरलेले नागरिक दिल्लीला पोंचले. परंतु तेथील घरे दारे पडून गेली होती, सरकारचंच दिवाळं निघालं म्हणून सुलतानाने प्रजेजवळ जे उरलंसुरलं होतं तेही लुटलं.

सरकारी खजिना रिकामा झाल्यावर सुलतानाने सोन्याच्या व चांदीच्या नाण्यांऐवजी तांब्याची नाणी काढली. तेव्हा काही लोकांनी त्यांच्या जवळ जी तांब्याची भांडी होती ती वितळवून त्यांची नाणी घरीच काढली. आर्थिक अराजक माजल्यावर सुलतानाने प्रजेवर जास्त कर बसविले. जे लोक कर भरूं शकले नाहीत त्यांच्यावर अनेक प्रकारे अत्याचार झाले.

सुलतानाने राज्यविस्तार करण्याचेही ठरवून तीन लक्ष सत्तर हजाराचे सैन्य उभे केले. पहिल्याने त्याने इराण देशावर स्वारी करण्याचे ठरविले. परंतु तो विचार नंतर त्याने बदलला आणि खुमान प्रांतातील लहान लहान राज्ये जिंकून आपल्या साम्राज्यात आणण्याच्या हेतूने तो डोंगराळ प्रदेशांतून आपले सैन्य घेऊन निघाला.

परंतु त्या प्रयाणातही त्याला यश आले नाही. बर्फाचे थंड वारे त्याच वेळी सुरु झाले. बर्फाची तुफाने येऊन डोंगराचे कडेच्या कडे कोसळू लागले व शेकडो सैनिक त्याखाली चिरडून मेले. वाटेत जी लहान मोठी राज्ये होती त्यांच्या सैनिकांनी या शत्रुसैन्यावर छापे मारुन त्यांची दाणादाण उडवून दिली. अशातऱ्हेने शेकडो सैनिक प्राणास मुकले.

त्याच्या साम्राज्यात सर्वत्र बंडाळी मोडून टाकण्यासाठी सुलतान मुहम्मद-बिन-कासिम स्वतः गेला असतां त्याला विषमज्वर झाला व तो इ. स. १३५१ साली मरण पावला. लहान लहान सामंत राजे स्वतंत्र झाले आणि तुघलकांचे साम्राज्य छिन्नभिन्न होऊन गेले.

शठे शाठ्यम्

सिंहपुरी व वज्रगिरी ही दोन्ही एकाला एक लागून अशी राज्ये होती. सिंहपुरीशी तुलना करून पहिले तर वज्रगिरी राज्य फारच दुर्बळ राज्य होते. परंतु तेथील राजा कालकेतु हा फार महत्वाकांक्षी राजा होता. त्याने कित्येकदां सिंहपुरीचा राजा वीरसिंह यांच्याशी युद्ध करुन स्वतःचा पराभव करून घेतला होता.

काही तरी लबाडी करून वीरसिंहाला कैद करून आणायचा कालकेतूने विचार केला. त्याने आपला एक दूत वीरसिंहाकडे पाठवला. दोन्ही राज्यात कायमचे सख्य करून घेण्याच्या हेतूने बोलणी करण्यासाठी वीरसिंहला आपल्याकडे येण्याची विनंती केली. वीरसिंहाने त्या गोष्टीस होकार दिला.

चार दिवसांनी मोजक्या अंगरक्षकांसह आलेल्या सिंहपुरी राजाच्या सन्मानार्थ कालकेतूने एक मोठ्या मेजवानीची 'तयारी केली. आतां सिंहपुरीच्या राजाला कैदकरणे सोपे आहे असे कालकेतूला वाटले. त्याने वीरसिंहला थट्टेथट्टेत विचारले–"एका राजाने आपल्या शत्रूच्या मनात विश्वास, उत्पन्न करून त्याला मेजवानी दिली व 'तुला आतां कैद करतो' म्हटले तर त्या राजाची परिस्थिती कशी होईल ?"

"शत्रू राजा बुद्धिमान असेल तर मेजवानीला जाणारच नाही !" सिंहपुरीचा राजा म्हणाला. ते उत्तर ऐकून कालकेतूला संशय आला व त्याने दरडावून विचारले– "मग तू कोण आहेस ?"

"मी वीरसिंह महाराजांचा मुख्य अंगरक्षक आहे !" असे सांगून त्याने आपला वेष काढून फेंकून दिला आणि म्हणाला–"कालकेतु, आमच्या महाराजांनी युद्धांत तुझा अनेक वेळ पराभव केला असूनही तुला जिवंत सोडला व तुला आपला सामंत करून घेतले नाही आतां आमचे सैन्य तुझ्या सरहद्दीवर उभे आहे व स्वारीला तयार आहे.

नृत्य स्तुती

लक्षण नावाच्या देशात चूडामणी नावाची एक नर्तकी होती. तिने अनेक दरबारात आपले नृत्यनैपुण्य दाखवून सर्वांकडून तिच्यासारखी तीच असल्याची प्रशंसा मिळविली होती.

एकदां तिने मालव देशाच्या दरबारात आपल्या नृत्यकलेचे प्रदर्शन केले. तिचे सुंदर नृत्य पाहून राजाबरोबर सर्व दरबारी मुग्ध होऊन गेले.

राजा तिचा सत्कार करण्यासाठी तिला मोठे इनाम देऊ लागला तेव्हां ती म्हणाली– "महाराज, नृत्यशास्त्रावरचा प्रामाणिक ग्रंथ लिहिणारे ललिताचार्य यावेळी आपल्या दरबारात आहेत ना! त्यांनी माझ्या नृत्याविषयी आपले विचार व्यक्त करावे. याशिवाय मला कोणतेही पारितोषिक नको!"

राजा, चूडामणीचा नम्रपणा पाहून थक्क झाला. त्याने ललिताचार्यांना चार शब्द बोलावे म्हणून विनंती केली ललिताचार्य आपल्या उन्नत आसनावरून उठून उभे राहिले–"चूडामणी ही नृत्यकलेत परिपूर्णता प्राप्त करण्याच्या महत्वाकांक्षेने प्रयत्न करीत आहे. त्यासाठी तिला मार्गदर्शन म्हणून मी काही सुचना करणार आहे." असे सांगून नृत्यकलेविषयी काही मुख्य बाबी सांगू लागले. परंतु त्यांनी चूडामणीने त्या पूर्वी जे नृत्य केले त्याविषयी एक शब्दही बोलले नाहीत.

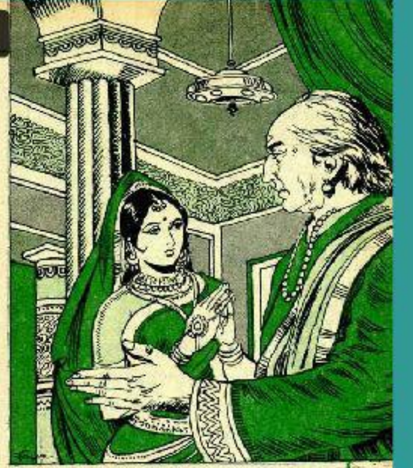
दुसऱ्या दिवशी ललिताचार्यांकडे चूडामणीने पाठविलेला एक नोकर आला व त्याने त्याच्या मालकिणीने द्यायला सांगितले आहे असे सांगून एका पत्राबरोबर एका रेशमी रूमालात सुवर्ण तबकात बांधून दिलेली एक वस्तु ललिताचार्यांना दिली.

ललिताचार्यांनी पत्र उघडून वाचले. त्यातील मजकूर असा होता. "अनेक राजा महाराजांच्या हाती माझा सन्मान सत्कार झाला आहे व मी नृत्यकलेत प्रवीण असल्याची प्रशंसापत्रे मिळविली आहेत. अशी मी नृत्यकलेत सव्यसाची म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या तुमच्यासारख्यांना काहीतरी भेट दिल्याशिवाय मी हा देश सोडून जाणे मला योग्य वाटले नाही. आपणांस आठवण रहावी या आशेने मी ही भेट आपणांकडे पाठवीत आहे."

ललिताचार्यांनी रेशमी रुमाल सोडून पाहिला व आश्चर्यचकित झाले. कारण त्यात कचऱ्या कोंड्याशिवाय काही नव्हते. क्षणभरच ते चूडामणीच्या अहंकाराबद्दल आश्चर्यचकित झाले असले तरी स्वतःला सावरून त्यांनी तिला हे पत्र लिहिले.

"तू पाठविलेली भेट पोचली. ती बांधून ज्या रेशमी रुमालात तू पाठविली होतीस तिच्यासारखीच तुझी वस्त्राभरणे होती व त्यांतील तुझे मन कसे असू शकेल हे आतली भेट पाहून कळले. तू देऊ शकशील अशाच व तुझ्या शक्तीलायकच वस्तू तू माझ्याकडे भेट म्हणून पाठविल्यास. तू पाठविलेली भेट पहिल्यावर तुझी आठवण कायम राहणार नाहीतर काय?"

नोकराने ती चिट्ठी चूडामणीला नेऊन दिली. ती वाचल्यावर तिला तिने केवढी मोठी घोड चूक केली ते कळले. ती स्वतः

ललिताचार्यांकडे गेली व त्यांच्या पायांवर डोके ठेवून त्यांची माफी मागितली.

ललिताचार्यांनी तिला उठविले व म्हणाले–"तू चांगली नृत्यांगना आहेस. या गोष्टीची शंका केव्हाही नव्हतीच."

चूडामणी चकित होऊन म्हणाली– "आपण हीच गोष्ट काल दरबारात सूचना म्हणून जरी केली असतीत तर मी ही चूक करायला धजले नसते. कदाचित तुम्ही माझ्या सारख्यांच्या मनात जो थोडा गर्व असतो तो नाहीसा व्हावा, म्हणून कदाचित तुम्ही हे केले असावे!"

ते ऐकून ललिताचार्य थोडे हसले व म्हणाले–"नृत्य करण्यात तुझी बरोबरी

करू शकेल अशी दुसरी कोणी नाही, असा अहंकार होता, यात शंका करण्यासारखं काही नाही. राजसभेत मी आपला अभिप्राय द्यायला हवा होता, या म्हणण्यात तुझा काय हेतू होता तो मला कळला. नृत्यकलेचे मर्म समजणाऱ्या माझ्यासारख्याकडून प्रशंसा मिळवून तिला आतापर्यंत जी कीर्ती व प्रतिष्ठा मिळाली होती ती कांकणभर आणखी वाढेल असे तुला वाटत होते, होय ना ?"

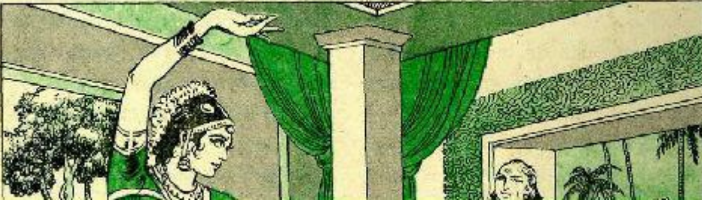
चूडामणीने ललिताचार्यांना नमस्कार करून होकारार्थी मान हलविली.

"मी एखाद्या सामान्य प्रेक्षका प्रमाणे तुझ्या अंगविक्षेपावर चालणाऱ्या तुझ्या पावलांवर नजर ठेवून टाळ्या वाजवणार नाही, कळलं का! त्याचं कारण मला शास्त्राची माहिती आहे. एक नृत्यचार्य म्हणून तुझ्या नृत्यकलेत वृद्धी व्हावी याची जबाबदारीसुद्धा स्वतःवर घेऊन तुला माहिती नसलेल्या उच्चतर नृत्यकलेच्या मर्माविषयी मी माहिती पुरविली."

"गुरुवर्य, मी आपल्या अज्ञानामुळे आपला उद्देशही समजू शकले नाही."

"चूडामणी, हे तुझे केवळ अज्ञानच होते असे नाही, त्यात घाईही होती. नृत्यातील अत्यंत उन्नत अशी तत्वे काय आहेत ती तुझ्याशिवाय त्या सभेत इतरांना समजून घेण्याची गरज नव्हती. नृत्य हे महासागरासारखं गंभीर आहे. त्यांतील तुला माहीत नसलेल्या काही गोष्टी मी ओळखून तुला सांगाव्या हे मनात योजून सांगू लागलो म्हणजे तुझी नृत्यकला चांगली कळली आहे, असे मी समजत होतो, हाच अर्थ निघतो ना? कोणत्याही तऱ्हेने विचार करून पाहिले तर सभेत मी म्हणालो. त्यावरून तुझ्या नृत्यकलेची मी प्रशंसाच केल्याचे प्रगट होते, त्याच्या विरुद्ध बोलल्याचे सिद्ध होत नाही.

त्यानंतर चूडामणीने तिला माहीत नसलेल्या काही गोष्टी ललिताचार्यांच्या जवळ राहून शिकून घेतल्या व त्यांचा आशीर्वाद घेऊन स्वदेशी निघून गेली.

हुंड्याचे वेड

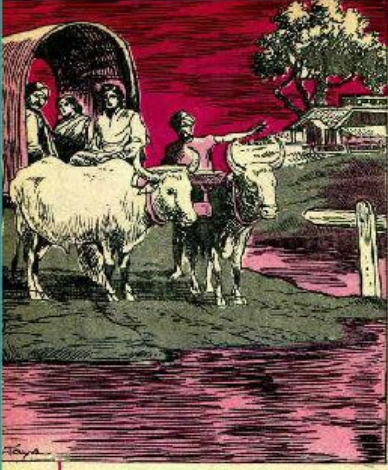
मुलगा रघुनाथ लग्नाचा मुहूर्त गाठायला म्हणून निघाला तेव्हां पार्वतीबाई बरं नाही, असं सांगून खाटेवर मुटकुळं करून पडून होती. रघुनाथाला काय करावे, सुचेना. आईला काही सुद्धा झालं नाही, हे त्याला चांगले माहीत होते. सासूचे मानपान, कोडकौतुक रीती प्रमाणे व्हायला पाहिजे, तसं झालं नाही, याचा तिला राग होता.

रघुनाथाने आईला अनेक प्रकारे समजावून सांगून पाहिले. सगळ्याचं ती एकच उत्तर देई–"मला बरं नाही रे. सून म्हटली की ती येणार नाही का, की मी तिला पाहणार नाही?" अशी वांकडी उत्तरे देऊ लागली.

पार्वतीकाकूंना रघुनाथ हा एकुलता एकच मुलगा. तो गेली तीन वर्षे आणखी एका गावी राहून नोकरी करीत होता. ते भाड्याच्या घरात राहात त्याच्या शेजारी एक गरीब कुटुंब रहात असे. ललिता लहान असतांनाच तिची आई वारली, तेव्हां पासून आपल्या भावंडांची जबाबदारी तिच्यावर आली. वडिलांची मिळकत अगदी बेताची. परंतु ललिता तेवढ्यावरच सर्व कुटुंबाचा खर्च भागवीत असे. ती तशी सुंदर नसली तरी तिचा शांत सोशिक स्वभाव आणि घरकामातले नैपुण्य पाहून रघुनाथाचे मन तिच्याकडे आकर्षिले.

ललितासारखी बायको मोठ्या भाग्याने मिळते, असे त्याला वाटले. तिची संमती मिळाल्यावरच तो आईवडिलांना तिच्या घरी घेऊन गेला होता.

पंचवीस हजार रुपये हुंडा दिला तर या मुलीला सून करून घ्यायला तयार असल्याचे पार्वतीबाईंनी सांगितले, परतायच्या वेळी गाडीत बसतांना.

रघुनाथ आश्चर्यचकित होऊन म्हणाला– "आई, ललिताच्या वडिलांना पंचवीस रुपये सुद्धां देणे अशक्य आहे !"

पार्वतीबाई कपाळाला आंठ्या घालून म्हणाल्या–"तरमग, असल्या दरिद्र लोकांशी आपल्याला संबंध हवा कशाला ?" रघुनाथ हिरमुसल्यासारखा होऊन म्हणाला–"आई, पैसेच का सर्व असतात ? मी लग्न करायच झाल तर ललिताशीच करणार !"

रघुनाथचे वडील कोणाच्या ही बाजूने बोलणं शक्य नसल्याने तटस्थासारखे गप्प राहिले.

"त्यांना हुंडा देणे शक्य नसेल तर सामुच्या मानपानासाठी म्हणून निदान पांच हजार तरी द्यायला हवेत !" पार्वतीबाई म्हणाल्या.

"आई, या मानपानाच्या गोष्टी सुद्धा विसर ! लग्नाच्या ! खर्चासाठी मीच ललिताच्या वडिलांना काही रक्कम देणार आहे !" रघुनाथ म्हणाला.

त्यानंतर लग्नासाठी व्हावयाची सर्व तयारी तिला विचारल्या शिवाय झाली. दुसऱ्याच दिवशी लग्न होते.

त्या प्रमाणे सर्व नातेवाईकांसह चार गाड्या निघाल्या. पार्वती तब्येत बरोबर नाही असे सांगून बापलेकांना निरोप देऊ लागली.

"त्या गावात वैद्य काही थोडे थोडके नाहीत. मी तुझी पेटी तयार करून काकांच्या बरोबर गाडीत पुढे पाठविली आहे." असे म्हणत रघुनाथ आईला निघायला घाई करू लागला.

सर्वलोक ललिताच्या गावी नदीकाठी पोचेपर्यंत रात्र झाली होती. म्हणून इतर गाड्या नदीपार करून गेल्या होत्या. रघुनाथ वगैरेची गाडी आली तोपर्यंत नदीत बरेच पाणी वाढल होतं. पुलावरून पाणी वाहू लागल होत.

"पूर ओसरे पर्यंत आपणा सर्वांना या काठावरच रहावे लागणार !" गाडीवान म्हणाला.

तो पुढे म्हणाला–"सांगता येत नाही, मध्यरात्र उलटल्यावर उतरेलही. नाही तर तीन चार दिवसही लागतील !"

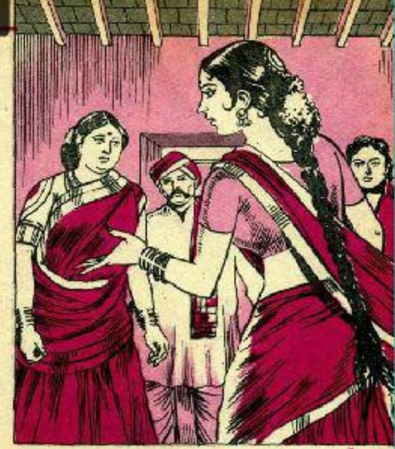
ते ऐकून पार्वतीबाई उत्साहाने गाडीत उठून बसल्या इतक्यात सोंसाट्याचा वारा सुटला. नदी काठावर जवळच निवाऱ्याला म्हणून एक कौलारू घर होते. गाडीवाला त्या घराजवळ आपली गाडी घेऊन गेला.

रघुनाथाने दारावर थाप देताच एका मध्यम वयाच्या माणसाने येऊन दार उघडले व विचारले–"कोण तुम्ही ? काय पाहिजे ?"

रघुनाथाने सर्व परिस्थिती त्याला समजावून सांगितली व म्हणाला–"बाहेर काळोखा बरोबर सोसांट्याचा वाराही सुटलेला आहे. नदीचे पाणी ओसरे पर्यंत तुमच्या घरात निवाऱ्यासाठी टेकावं म्हणतो."

"आमचं घर म्हणजे आपलंच आहे. तुम्ही आमच्या घरात लग्न उरकायचं ठरविलंत तरी आम्हांला हरकत नाही." असं हसत म्हणत तो आतल्या बाजूला वळून मोठ्याने म्हणाला–"अग, रागिणी ! आपल्या घरी पाहुणे मंडळी आली आहेत !"

घरातून रागिणी नावाची मुलगी बाहेर आली व तिने रघुनाथच्या आई वडिलांना नमस्कार केला. तिचे वय वीस वर्षांहून

जास्त नसावे. नक्षत्रासारखी होती ती मुलगी.

पार्वतीबाईंनी 'नकोनको' म्हणत असतां त्या मुलीने तिकडे लक्ष न देतां तिने पिठलं भात करून सर्वांना जेवायला वाढले. एका मोठ्या खोलीत सर्वांना अंथरुणे घालून दिली. कोणत्याही प्रकारे भीड संकोच मनात बाळगू नका. काही जरूर लागली तर हांक मारा, मी शेजारच्या खोलीतच आहे." असे सांगून निघून गेली.

पार्वतीबाईंना रागिणीला पाहिले तेव्हांपासूनच त्यांच्या मनात नवे विचार घोळू लागले, सुंदर मुलगी आहे या घराच्या मालकाची एकुलती एक मुलगी आहे. या

मुलीला सून करून घेतले तर सुंदर मुले बरोबर नदी काठावरचा हा सुंदर बंगला सुद्धा आपला होईल!

"नदीला पूर आला तो आपल्या भल्यासाठीच तर आला!" पार्वतीबाई उत्साहाने म्हणाल्या.

"म्हणजे! पूर सकाळच्या आत ओसरला तर आपण मुहूर्तावर गावी पोहोच!" रघुनाथ म्हणाला.

"त्याच मुहूर्ताला रागिणीच्या गळ्यात मंगळसूत्र बांधलं की झालं!" पार्वतीबाई म्हणाल्या.

"तुला भ्रम तर झाला नाही, आई!" तो रागाने म्हणाला.

पार्वतीला पण राग आला. ती म्हणाली– "ही मुलगी सुंदर आहे, आल्या गेलेल्यांची विचारपूस कशी करावयाची तिला चांगली माहीत आहे. काही हुंडा देण्यालायक लोक दिसत आहेत!"

"लग्न म्हणजे हुंडा वसूल किती होतो हेच ना? बाबांना आजोबांनी किती हुंडा दिला होता हे मी ऐकलं आहे!" रघुनाथ म्हणाला.

रघुनाथचे वडील कुशी बदलून पहात थोडे हसले. पार्वतीबाई दचकल्यासारख्या होऊन म्हणाल्या–"ते दिवस निराळेच होते. मी उजाडल्यावर रागिणीच्या वडिलांशी बोलतेच आणि या लग्नाला त्यांचा होकार मिळवितेच! नाही जमलं तर पुरात उडी घेते!"

हा नवीन प्रश्न कसा सोडवायचा रघुनाथला कळेना. तो विचारात गढून गेला आणि त्याला काही वेळाने झोंपही लागली. पुन्हां त्याची झोप मोडली तों पर्यंत उजाडू लागल होते. नदीचं पाणी ओसरल्याच पुलावरून येजा सुरू झाल्यावरून स्पष्ट कळत होत.

त्या पूर्वीच जाग्या झालेल्या पार्वतीबाई रघुनाथला म्हणाल्या–"आतां पुढला प्रवास येथेच थांबवू या. ते लग्न काही जमणार नाही. तुझं लग्न रागिणीशीच झाल पाहिजे!" असे म्हणत त्या रागिणीला हाक मारीत घरात गेल्या.

त्यानंतर एक दोन मिनिटेच गेली असतील, पार्वतीबाईच्या ओरडण्याचा आवाज ऐकून रघुनाथ व त्याचे वडील तिकडे धावत गेले. सर्व घर निःशब्द होते. घराच्या मागच्या बाजूचे दार सताड उघडे होते. त्यांनी बरोबर आणलेली पेटी त्यांनी ठेवलेल्या जागेवर दिसली नाही. थरथरत असलेल्या पार्वती बाईंच्या हातात एक कागदाचा तुकडा होता. तो घेऊन रघुनाथ वाचू लागला. त्यातला मजकूर असा:

"हे घर आमचे नाही. या घरचे लोक तीर्थयात्रेला गेले असल्याचे कळल्यावर आम्ही एका किल्लीने या घराच्या दारावरचे कुलूप उघडले. त्यात आम्हांला एकही मूल्यवान वस्तू सापडली नाही. लग्नाला जात असलेल्या तुम्हां लोकांच्या पेटीत किंमती वस्तू असणार हे आम्हाला माहीत होते. पेटीचे कुलूप फोडून तुमची झोपमोड कशाला करायची असा विचार करून पेटीच उचलून घेऊन जात आहो! इतर सामान सुद्धा नेत आहोत! पूर आला तो आमच्या भल्यासाठीच!"

डबडबलेल्या डोळ्यांनी पहात असलेल्या आईला रघुनाथ म्हणाला–"आई, वाईट वाटून घेऊ नकोस! तुझे दागिने, कंबर पट्टा सर्व काकांच्या वाडीत पुढे पाठविले आहेत. तुला हवी होती ती सुंदर सून सासरी आल्या आल्याच घर सर्व लुटून पळून गेली.

आपले दागिने, पैठणी वगैरे चोरीला गेले नाहीत याबद्दल आनंदाने म्हणाली– "मोठा यमगंडच टळला म्हणावयाचा. याबरोबर माझं हुंड्याचं पिसं सुद्धा गेलं! निघा तर, मुहूर्त गाठला पाहिजे! माझ्या होणाऱ्या सुनेला सर्व दागिनें घालून नटविले पाहिजे."

आईत झालेला बदल पाहून रघुनाथ बरोबर त्याच्या वडिलांना सुद्धा अत्यानंद झाला.

महाराजांची मेहेरनजर

पुष्पगिरी नावाच्या एका गावी धनंजय व गोपीनाथ नावाचे दोन व्यापारी बाजार पेठेत राजरस्त्यावर दुकाने काढून सुगंधी द्रव्यांचा व्यापार करीत असत.

एके दिवशी राजाचा एक शिपाई धनंजय-कडे आला आणि "तुम्हांला महाराजांनी आज संध्याकाळी त्यांच्या खास महालात भेटीला यायला सांगितलं आहे," असे सांगून निघून गेला. संध्याकाळ झाल्याबरोबर धनंजय राजाच्या दर्शनाला गेला आणि काही वेळाने आपल्या दुकानात परत आला.

गोपीनाथाला, धनंजयला राजाकडून निरोप आल्यावर तो जाऊन भेटून आल्याचे कळले. त्याने त्याला तसे विचारले व म्हणाला–"महाराजांनी तुला बोलविले होते, म्हणे? कशाला ते?"

"महाराज व मी आपसात पुष्कळ गुप्त गोष्टी बोललो. आतां ते सर्व मी तुला सांगू म्हणतोस?" असे थोडयाशा उच्च स्वरातच धनंजयने गोपीनाथला विचारले. बिचारा एवढंसं तोंड करून निघून गेला.

त्यानंतर ही कित्येकदां दर आठवडयाला महाराजांकडून धनंजयला निरोप आला व तो संध्याकाळी महाराजांकडे जाऊन आल्याचे गोपीनाथने प्रत्यक्ष पाहिले.

गोपीनाथच्या मनात कालवाकालव होऊ लागली. त्याने पुष्कळ विचार करून पाहिला परंतु धनंजय राजाकडे कां जातो हे गुपित त्याला मुळींच कळले नाही. एके दिवशी त्याने बायकोला ती गोष्ट सांगितली. म्हणाला–"मी किती डोकं फोडून पाहिलं, परंतु या मागचं गुपित काही कळलं नाही. तू सुद्धा थोडा विचार करून पहा!"

तेव्हां बायको नवऱ्याकडे विचित्र तऱ्हेने पहात म्हणाली–"या एवढयाशा गोष्टी-साठी विचार करू म्हणता? तो धनंजय दर आठवडयातून एकदा राजाच्या दर्शनाला जाऊन येत आहे, असे समजावयाचे!"

गोपीनाथाला तेच असले पाहिजे या गोष्टीची खात्री झाली. त्याने बायकोच्या हुशारीची खूप वाखाणणी केली.

"तुम्ही माझी एवढी वाखाणणी करून तुम्हांला काय मिळणार आहे? राजाची मेहेरनजर मिळविणाऱ्या धनंजयाशी चांगले संबंध ठेवा. कदाचित पुढे कधी आपल नशीब उघडेल!" गोपीनाथची बायको म्हणाली.

दुसऱ्याच दिवशी गोपीनाथाने बायको कडून चार चांगलीशी पक्वान्ने करवून घेतली व बाजारातून फळफळावळ आणून ती टोपलीत भरून धनंजयकडे घेऊन गेला.

आपल्या घरी कधी पाऊल ही न टाकणारा गोपीनाथ आपल्या घरी मिठाई व फळफळावळ घेऊन आलेला पाहून धनंजयने आश्चर्य चकित होऊन त्याला विचारले–"अरे, असे यायचे काय कारण झाले रे? आणि हे सर्व कशासाठी?"

"तुमच्या घरी यायचा विचार कित्येक दिवसांपासून करीत होतो; आजच थोडा वेळ मिळाला. ही फळफळावळ आणि मिठाई वगैरे म्हणाल तर मुलांसाठी! एवढा खर्च करण्याची शक्ती नसण्या इतकी गरीबी अजून तरी आली नाही!" गोपीनाथ म्हणाला.

त्यानंतर तो धनंजय बरोबर बराच वेळ इकडच्या तिकडच्या गप्पा मारून घरी परतला. त्या दिवसा पासून गोपीनाथ धनंजयच्या घरी नेहमी जाई येई. प्रत्येक वेळी मिठाई व फळफळावळ घेऊन जाई.

काही दिवसांनी राजाचा कर वसूल करणाऱ्या अधिकाऱ्या कडून गोपीनाथकडे एक शिपाई आला आणि वृत्ती कर म्हणून शंभर मोहोरा खजिन्यात भराव्या असा एक खलिता देऊन गेला.

त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी गोपीनाथ दुकानात निघताना बायकोला म्हणाला–

"मी आज संध्याकाळी कर वसूल करणाऱ्या अधिकाऱ्याकडे कर देऊन येणार आहे. म्हणून संध्याकाळी घरी यायला थोडासा उशीर होईल."

बायको चकित होऊन विचारू लागली– "तुम्ही राजदरबारात कर भरणार, म्हणजे?"

बायकोच्या प्रश्नाचा अर्थच कळला नाही, म्हणून म्हणाला–"तू जरा मला कळेल अशा शब्दात सांगितलेस तर?"

"तुमच्या बरोबरीचा व्यापारी धनंजय हा तुमचा मित्र. त्याच्यावर महाराजांची मेहर नजर आहे. मग तुमच्यावर कर कसा लावला जातो आणि तो अधिकारी तुमच्या विरूद्ध काय करू शकणार हो? माझ्या म्हणण्याचा अर्थ थोडक्यात असा आहे की तुमच्यावर कोणत्याही प्रकारचा कर दरबाराकडून लागताच कामा नये." बायको म्हणाली.

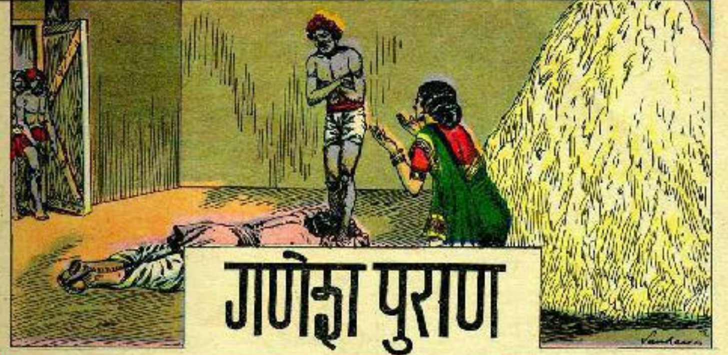
गोपीनाथला बायको म्हणाली ते छान पटल. त्याने कर भरला नाही. एका आठवड्यानंतर गोपीनाथकडे राजाचा शिपाई आला व म्हणाला–"महाराजांनी तुम्हांला आज संध्याकाळी येऊन भेटून जायला सांगितल आहे!"

धनंजयाच्या कृपेमुळेच आपल्यावर महाराजांची मेहेरनजर होत आहे असा विचार करून अत्यंत आनंदाने गोपीनाथ महाराजांच्या दर्शनाला संध्याकाळी गेला.

राजा त्याला पाहताच म्हणाला–"मी तुला कां बोलाविले, कळले का? माझा हा खास महाल तुझ्याकडून झाडून स्वच्छ करवून घेण्यासाठी. गेल्या आठवड्या-पर्यंत हे काम धनंचय नावाचा व्यापारी करीत होता. या आठवड्यापासून हे काम तू करीत जा. तुला या गोष्टीची आठवण करून देण्यासाठी माझा शिपाई दर आठ-वड्यातून एकदा येत जाईल. कर भरायची टाळाटाळ करणाऱ्या तुमच्या सारख्या व्यापाऱ्यांना हीच योग्य शिक्षा आहे!"

त्या दिवसापासून राजाचा वाडा झाडून साफसूफ करण्याची जबाबदारी गोपीनाथवर येऊन पडली.

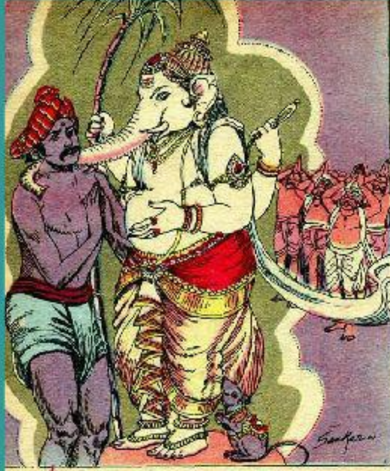
गणेश पुराण

आवारात इतकी गडबड होत होती तरी गडी घोरत पडलेला होता. शेजारीच पत्रीफुलांखाली गणेशाची मूर्त होती. उसाचा रस पीत असतां जमिनीवर जो गळला त्या-मुळे चिखलच झालेला होता. पाहरेकऱ्यांना बोलावून त्यांना विचारले तर ते म्हणालें– "बरीच रात्र उलटली, गडी घोरत पडलेला होता, आम्ही सुद्धा पेंगू लागलो. इतक्यात हत्तीचा घींकार ऐकू आला आणि डोळे उघडून पाहिले, काळोखात एक मोठा हत्ती दिसला, ऊस ओढून ओढून खात होता आणि चरकातून उसाची ताटं बाहेर येऊन पडतात तशी ताटे टाकीत होता. आम्हांला फार भीती वाटली. आम्ही तेथून पायच काढला!"

जमिनदाराचे मन पार बदलून गेले. तो तसाच निघाला आणि गड्याच्या पायां पडत असल्यासारखा त्याने साष्टांग नमस्कार घातला. गड्याची झोप मोडली तो उठून उभा राहिला. जमिनदार त्याच्या पायांवर डोके ठेवून त्याते पाय घट्ट धरून पडूनच होता.

जमिनदाराचा बायकोने गणेशाच्या मूर्तीला नमस्कार केला.व म्हणाली–"प्रभो! तू इतक्या दिवसांनंतर का होईना आमच्या वर अनुग्रह केलास. आम्ही धन्य झालो!" असे म्हणत तिने रात्री घडलेले वृत्त गड्याला सांगितले.

ते अद्भुत वृत्त ऐकून लोकांचे थवेच्या-थवे ते दृश्य पहायला तेथे जमले. सर्व आवार माणसांनी भरुन गेले. जमिनीवर

हत्तीच्या पायांनी खड्डे खड्डे झालेले स्पष्ट दिसत होते. त्यांत उसाचा रस साठलेला होता. तोच तीर्थ म्हणून सर्व प्राशन करू लागले आणि उसाचा चोथा गणेशाचा प्रसाद म्हणून उचलून घेऊन जाऊ लागले.

गडी, त्याची बायको व मुलगा सर्वांनी मिळून गणेशमूर्तीला नमस्कार केला व निवेदन केले–"देवा, आम्ही पत्रीपाचोळा वाहून सुद्धा तुझी कधी पूजा केली नाही, तुझ्यासाठी म्हणून पाठविलेला ऊस सुद्धा तुला अर्पण केला नाही आणि तू आमच्या-साठी एवढे कष्ट कशाला उपसलेस? तू हत्तीच्या रूपे इतरांना दर्शन दिलेस आणि आम्हांला कां दर्शन दिले नाहीस? मी घोरत पडलो होतो!" असे म्हणत गडी लहान मुलासारखा रडू लागला.

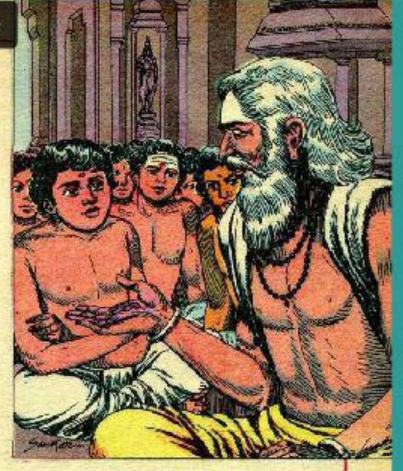
तेव्हां मूर्तीच्या जागी गणपती स्वतः हातात ऊस घेऊन बसलेला गड्याला साक्षात्कार झाला. गड्याने मुलाला देऊन जो ऊस पाठविला होता. तोच गणेशाच्या हातात होता.

गणपतीने आपल्या सोंडेने गड्याला जवळ ओढून घेतले व त्याच्या डोक्यावर अभय हस्त फिरवीत म्हणाला–"बाबा रे! कूल, जाती व आचार वगैरे हे मी निर्मिलेले नाहीत. सर्व माणसांनीच कल्पनेने निर्मिले आहेत. माझ्या जवळ लहान मोठा, गरीब श्रीमंत हा भेद नाही! म्हणूनच तुला दर्शन दिले." असे म्हणत असतांच अंतर्धान पावला.

लोक हात जोडून गड्याला म्हणाले–"बाबा रे, तुझ्या भक्ति प्रसादानेच आम्हांला गणेशदर्शनाचे भाग्य लाभले.

"ईक्षु म्हणजे ऊस सहस्र ईक्षु गणपती नामे गणपती प्रसिद्ध झाला. हातात ऊसाचं कांडे करून बसलेल्या गणपतीच्या मूर्तीची प्रतिष्ठा करण्यात आली. तेथे एक मोठे देऊळ बांधण्यात आले." इतके सांगून पावन मिश्राने कथा पूर्ण केली.

देवळाच्या मंडपातल्या चित्रांच्या कथा पावनमिश्राने सांगितल्या, परंतु मंडपाच्या मुखद्वारावर जे चित्र होते त्याची कथा राहिलीच होती. ते चित्र फारच सुंदर होते. चित्रकाराची प्रतिभा स्पष्ट प्रगट होत होती. दररोज ते चित्र फार लक्षपूर्वक फारवेळ पहात राहणाऱ्या एका तरुणाने पावनमिश्राला नमस्कार करून विचारले–"पंडित प्रवर! या देवळातली सर्व चित्रे कोणी हो काढली? त्या चित्रकाराचं चरित्र आपणांस माहीत असल्यास सांगण्याची कृपा करावी. मुखद्वारावर जे चित्र आहे ते चित्र जणुंकाही माझ्या मनावरच कोरले गेले आहे. त्या चित्राची काय गाथा आहे.

पावनमिश्रांनी त्या तरुण मुलाकडे प्रेमादराने पाहिले व म्हणाले–"बाबा रे! तुला पाहिले की तू स्वतः एक चित्रकार असावासा वाटते आहे! मुखद्वारावर जे चित्र आहे, ते मलासुद्धा फारच आवडले आहे. त्याची गाथा शेवटी सांगून गणेश-चरित्र संपूर्ण करतो! तुला सुद्धा ते ऐकण्याची उत्सुकता आहे, तरमग तू ते ऐकच!" असे म्हणत त्यांनी काही वेळ डोळे मिटले व काही वेळ काही तरी आठवीत असल्या सारखे दिसले.

वातापी नगराला, साधूंच्या बरोबर सुमारे चवदा वर्षांचा एक तरुण मुलगा आला आणि वातापी गणपतीच्या देवळातच कायम राहू लागला. तो राहणारा कोठला, त्याच्या गावाचे नाव काय, त्यालासुद्धा माहीत नव्हते. त्याच्या कपाळावर मोठी जखम लागल्याचा एक वण पाहून बिचाऱ्याच्या डोक्याला कसली तरी मोठी जखम झाल्यामुळे त्याची स्मरणशक्तीच गेली की काय असे सर्वांना वाटले. तो मुलगा मुका बोलतो किंवा आवाज काढतो तेवढा सुद्धा बोलत नसे. भितीवर चित्रे काढीत असे. मंडपाच्या भितीवर जमिनीवर तो चित्र काढी त्यावेळी त्याचा चेहरा पूर्णचंद्रा-सारखा जणु काही चकाकत असे, म्हणून त्याला विघ्नेश्वराची चित्रें काढणारा चित्रकार म्हणून–अक्षरे लुप्त होऊन फक्त 'वि-चित्र' या नावानेच लोक त्याला हाक

मारू लागले. ते विचित्र हेंच नाव त्याला शेवटपर्यंत राहून गेले.

तोंपर्यंत गजानन पंडित बरेच वृद्ध झाले होते. ते मुलांना आपल्या घरी गणपतीच्या गोष्टी सांगत विचित्र त्या कथा श्रद्धाभक्ति पूर्वक एकाग्र चित्ताने ऐकत असे. कथा ऐके त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी त्या कथेतील सारांश भितीवरच्या कोणत्या तरी दगडा-वर चित्रित झालेले असे.

गजानन पंडितांचे विचित्रावर फारच प्रेम होते. ते त्याला आग्रह करून घरात येऊन बसायला सांगत, परंतु तो उंबरठ्या बाहेरच बसून कथा ऐके व म्हणे– "आजोबा! इकडे बसून ऐकत असतां तुम्ही मला एकटयालाच ती कथा सांगता आहां असे अगदी चांगले ऐकू येते." विचित्र गणेशाची चित्रे काढी ती पाहून गजानन पंडित देहभान विसरून जात व गणेशा-विषयीची अनेक आख्याने त्याला म्हणून निराळी सांगत.

विचित्राच्या मागे मागे नेहमी मुलांचे थवेच्या थवे असत. तो चित्रें काढी तेव्हां मौनपणे पाहून आनंदित होऊन तशीच लहान लहान चित्रे ती मुले काढीत. अशा-तऱ्हेने गावातल्या मुलांना अनायासे चित्र-कलेचे लेणे प्राप्त झाले.

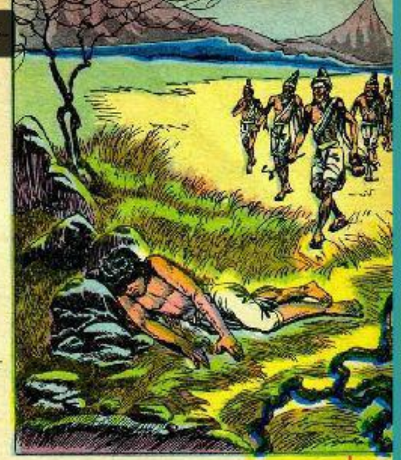
विचित्र दिवसभर रस्त्यांवर भितीवर गेरूने किंवा खडूनें खुज्याच्या दगडाने चित्र काढी आणि वातापि गणपतीचा जो प्रसाद वगैरे मिळे त्यावर आपली भूक भागवी आणि देवळाच्या पायऱ्यांवर किंवा आठवडाभर गावातल्या बाहेर कोठल्या तरी घराच्या ओसरीत झोपत असे.

गावाच्या बाहेर कुंभार, लोहार, चांभा-रांची आणि महारवाडा होता. विचित्र म्हणजे त्यांना जीव की प्राण वाटे. तो रात्री अपरात्री केव्हांही आला की त्याच्या-साठी ठेवलेली मीठ भाकर त्याला खायला घालीत व त्याला झोपायला सतरंजी घोंगडी, हातरी काहीतरी अंथरून देत आणि मग स्वत: निजत.

तो कोण कोणाचा हे तो विसरून गेला असला तरी विचित्रला भावंडे व आई-वडील सर्व होते.

वातापी नगरापासून थोडया अंतरावर असलेल्या एका गावात मध्यमवर्गीय कुटुंबात विचित्राचा जन्म झाला. वडिलांच्या हाता-खाली त्याला लहानपणीच चित्र काढण्याचा नाद लागला. जन्मत:च त्याला येत नव्हती. भाऊभावजयांनी त्याच्याशी दुर्व्यवहार करून त्याला घराबाहेर हाकलले. त्या मुलाला गणपती म्हणजे सर्वस्व वाटे. तो वातापि नगराला निघाला. वेळेवर खायला प्यायला नाही, म्हणून अशक्त झाला व आजारातच हिंडू फिरू लागला. तसाच जात असतां घेरी येऊन तो एका दगडावर पडला. तो बेशुद्धावस्थेत पडला असतां साधूची एक टोळी जात होती त्यांनी पाहिले व त्याचा औषधोपचार करून त्याला बरे केले. त्यांच्याबरोबरच तो वातापी शहरी आला. हेच थोडक्यात विचित्राचे बालचरित्र. त्या वर्षी वातापी नगरात गणेश चतुर्थीच्या दिवशी एक प्रदर्शन करायचे ठरले.

गणपतीची पुरुषा एवढी उंच मूर्त करून ती विभिन्न रंगांनी रंगवून प्रदर्शनात ठेवण्या-साठी चढाओढ लागली. सर्वांत मोठी व सुंदर ठरेल ती मूर्त एक हजार सुवर्णमुद्रा देऊन खरेदी केली जाईल असे जाहीर झाले. नग-

राध्यक्ष चित्रकाराला रत्नखचित सुवर्णकंकण इनाम म्हणून देणार असल्याचे ही जाहीर झाले. त्या प्रदर्शनाच्या चढाओढीला दरबारी चित्रकार व मोठमोठे प्रसिद्ध चित्रकार तयार झाले. त्यांनी उत्तमोत्तम रंग खूप पैसे खर्च करून मागविले. त्यांनी सोनेरी रंग आणविले निरनिराळया रंगाचे वरख माग-विले आणि अशातऱ्हेने विद्युत प्रकाशासारखे गणपती तयार करून प्रदर्शनात ठेवले.

विचित्राचा एक कुंभार मित्र होता. त्याने विचित्राने सांगितल्याप्रमाणे चिकण-मातीचा एक गणपती तयार केला. विचित्राने चुना, कोळसा, शेंदूर गेरू, हळद वगैरे रंग वापरून त्याला सुंदर रंग दिला.

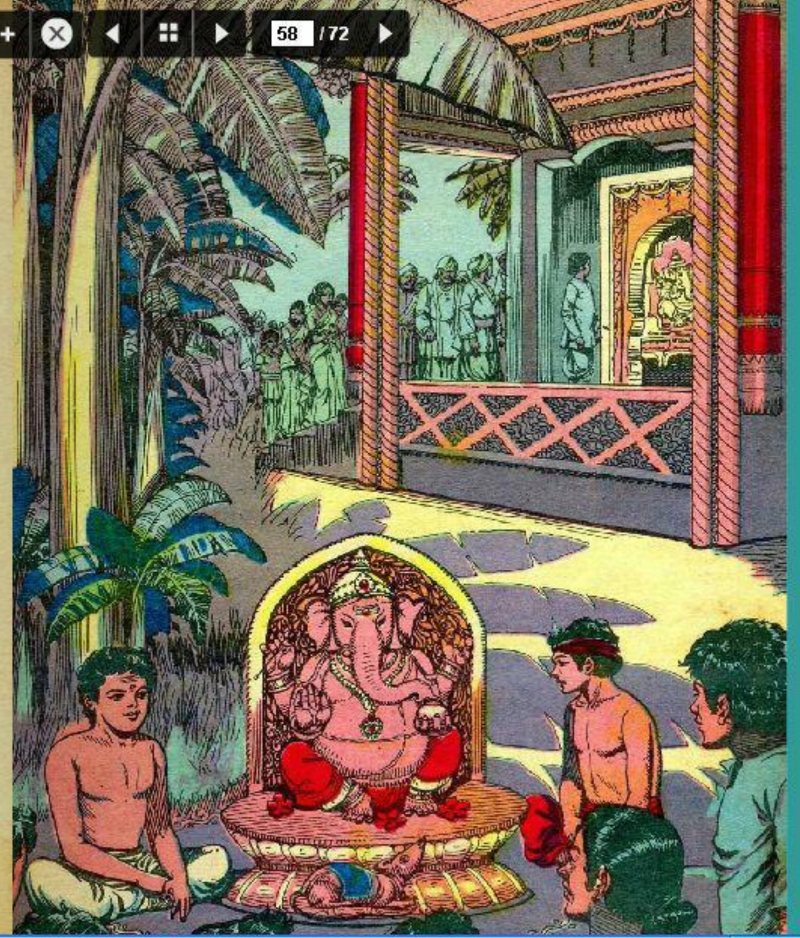

विचित्राने रंगवून तयार केलेली गणपतीची मूर्त चित्रकार प्रमुखांनी प्रदर्शनात ठेवायला परवानगी दिली नाही. तो प्रदर्शनाच्या व्यवस्थापकांना भेटला व म्हणाला– "मालक, प्रदर्शनात अगदी टोकाला तरी माझी ही मूर्त ठेवायला परवानगी द्या! मी खारीच्या भक्ति भावनेने मला जमले तसे रंग एकत्र करून ही मूर्त रंगविली आहे. ती चांगली कलापूर्ण आहे की नाही हे पाहणारांना ठरवूं द्या. उत्तमोत्तम कलाकारांच्या मूर्तीमध्ये आपली ही मूर्त ठेवली जावी, अशी माझी फार फार इच्छा आहे. मला बक्षिसाचा मोह नाही. तरी माझी एवढी विनंती मान्य करावी."

परंतु ते म्हणाले–"तुझं कुळगोत्र, नाव गाव काहीं नाही. खालच्या जातीच्या लोकांच्या वस्तीत तू राहतोस. अशा व्यक्तिच्या हातून तयार झालेली मूर्त, प्रख्यात वंशात जन्मलेल्या सुप्रसिद्ध चित्रकारांच्या मूर्तीबरोबर ठेवणे आम्हांला योग्य वाटत नाही." असे निष्ठुरपणे उत्तर देऊन व्यवस्थापक मोकळे झाले. विचित्र फक्त रडलाच नाही, परंतु त्याला फार फार वाईट वाटले.

त्याचा कुंभार मित्र त्याला म्हणाला– "आपल्याला ही मूर्त प्रदर्शनातल्या मंडपात ठेवतां येणार नाही. ते जाऊ दे! आपण ही दुसऱ्या जागी ठेवूं, चल!" असे सांगून विचित्राच्या मनाचे त्याने सांत्वन केले आणि जेथे प्रदर्शन होणार होणार होते त्याच्या जवळच एक केळयाची बाग होती तीत ती मूर्त ठेवली व विचित्राला आपल्याबरोबर तेथे बसवून घेतले.

मोठेमोठे लोक प्रदर्शन पहायला आले. पाहणारांची मोठी गर्दी जमली. कोणत्या गणपतीला कोणकोणते रंग कोठून व किती किमत देऊन आणले याची वर्णने चालू होती व लोक कौतुक करीत होते. चित्रकार कोण त्यांचे कुळ गोत्र काय याची चवकशी सुद्धा होत होती. परंतु मुलं मात्र विचित्राने केलेल्या गणपतीकडे येऊन तो

गणपती पहात होते व टाळ्या वाजवून गणपतीच्या सौंदर्याचे कौतुक करीत होती.

त्याच वेळी आकाशातून घसरुन पडलेल्या विद्युत पुत्रीं सारख्या दोन सुंदर तरुणी प्रदर्शन होते त्या मंडपात आल्या. त्यांच्या अंगावरच्या रत्नखचित दागिन्यामुळे वीज चमकल्या सारखा वारंवार भास होत होता.

त्यांना पाहून लोक आश्चर्यचकित झाले असतां मोठी म्हणाली–"कलानंद नगर हे आमचे गाव. आम्हांला आवडेल ती गणपतीची मूर्त विकत घेण्यासाठी आम्ही दहा हजार वराह सुवर्ण नाणी आणली आहेत. असे म्हणत तिने तिच्या हातात असलेली पिशवी हलवून दाखविली. तेथे जमलेले चित्रकार मूर्तिकार धावत जाऊन आपापल्या मूर्तीजवळ जाऊन उभे राहिले.

"आमची अक्का प्रसन्नवदना ही गायन कलेत निष्णात आहे. एवढेच नव्हे, ती खूप खाते ही. भरपूर नैवेद्य खाल्यावर शरीर प्रकृति चांगली राहते व गायन कलेत ही नैपुण्य लाभते. पोट सुटले तर गाणे कठीण, याचे उत्तर पाहिजे असेल तर आमच्या अक्का प्रसन्नवदनाला पहा!" असं म्हणत धाकटी पुढे निघाली तिने जणुंकाही सर्वांवर संमोहनास्त्रच टाकलं, तिचे चालणं बोलणं सर्वच डौलदार होतं.

"आमची धाकटी बहीण मोहना फार गप्पिष्ट त्याहून जास्त म्हणजे उत्तम नर्तकी! दिसायला ती लहान चिटुकली असली तरी मला उचलून गरगर फिरवू शकेल! इतकी शक्ती आहे तिच्या अंगात. नृत्यात तिचे नैपुण्य अद्वितीय आहे." प्रसन्नवदना म्हणाली.

"आमच्याकडून गाणे म्हणवून घेणे, नृत्य करवून घेणे इंद्राला किंवा कुबेरालाहि शक्य नाही. तशा तऱ्हेचे नृत्य व संगीत आम्हांला आवडेल त्या मूर्तीसमोरच होऊ शकेल असे आम्ही व्रतच घेतले आहे." मोहना म्हणाली.

त्यांच्या बोलण्यावर परवश झाल्यासारखे लोक मंत्रमुग्ध होऊन बाजूला सरकले आणि त्यांना वाट दिली.

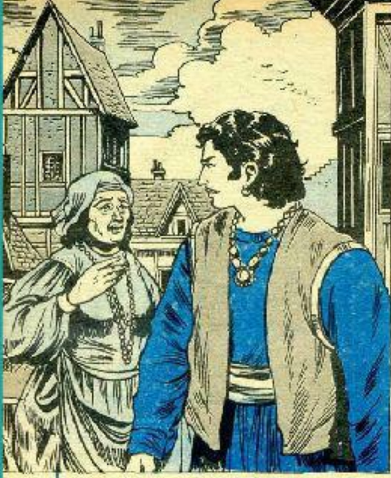

उलटलेले निवाडे

फार पूर्वी सिंहल द्वीपात एक व्यापारी रहात असे. त्याने दर्यापार व्यापार करून लक्षावधी रुपये संपादन केले. वार्धक्य आल्यावर अगदी शेवटच्या क्षणी त्याने आपल्या मुलाला जवळ बोलाविले आणि त्याचा सर्व व्यापार त्याला समजावून सांगून म्हणाला–"बाबा रे, तू सुद्धा समुद्रपार व्यापार चालू ठेव, परंतु चुकून सुद्धा वंचक महापट्टणाला जाऊ नकोस गेलं तर काय होणार आहे, पाहूया तरी असे कुतूहल त्याला होऊ लागले. तो हुशार होता कोणी आपल्याला फंसवील असे त्याला वाटत नव्हते. कारण कोणी काही कपट केले तर आपण दुप्पट कपट करून आपला बचाव करू असा आत्मविश्वास त्याला होता. म्हणून तो आपल्या बारही नौका घेऊन त्या वंचक महा पट्टणाला गेला. तो पोचला ती सूर्योदयाची वेळ होती. नौका घाटाला बांधून ठेवून जयपाल आपला धनुष्यबाण घेऊन समुद्र किनाऱ्याकिनाऱ्याने चालत शिकार करण्याच्या हेतूने निघाला. एका जागी त्याला एक बगळा दिसला. तो निश्चेष्ट उभा राहून कोठे मासा दिसतो का, पहात होता. जयपालने भात्यातून एक बाण काढून धनुष्यावर चढविला आणि त्या बगळ्याला मारला. त्या एका बाणानेच तो बगळा समुद्राच्या पाण्यात मरून पडला.

तेथे जवळच एक कोळी मासे पकडीत होता. त्याने बगळ्याला मरून पडलेला पाहिले आणि पळत जयपालाजवळ जाऊन म्हणाला–"कोण रे तू? माझ्या वडिलांचा खून केलास! मी तुझ्या विरुद्ध राजाच्या दरबारांत फिर्याद करतो, पहा!"

"तो बगळा तुझा बाप होता का?" आश्चर्यचकित होऊन जयपालने त्या कोळ्याला विचारले.

"होय. गेल्या जन्मी तो माझा बाप होता. आता बगळयाला जन्म देऊन मला मासे पकडायला मदत करतो आहे!" कोळी म्हणाला.

जयपालला राग आला. "चालता हो, तुला काय वाटेल ते कर!" असे म्हणत तो पुढे जाऊ लागला.

नंतर तो गावात गेला. रस्त्याने चालत असतां एक माणूस आडवा येऊन त्याला म्हणाला–"किती दिवसांनी भेटलात हो? कित्येक दिवसांपूर्वी मी आपला उजवा कान तुमच्या वडिलांकडे गहाण ठेवून दहा रुपये कर्जाऊ घेतले होते. ते कर्ज मी आज परत करतो माझा कान मला परत दे!"

जयपाल थक्कच झाला आणि त्या माणसाकडे पाहू लागला. त्याला फक्त डावा कानच होता. उजवा कानच नव्हता. "माझ्या वडिलांनी तुझ्या काना विषयी मला काहीच सांगितले नाही." जयपाल त्याला म्हणाला.

"माझा कान तू दिला नाहीस तर मी तुझ्या विरुद्ध राजदरबारात फिर्याद करीन!' असे सांगून तो निघून गेला.

जयपाल आणखी थोडे अंतर चालून गेला असेल, एक बाई त्याला भेटली व म्हणाली–"हे पहा रे, बाबा! सोळा वर्षां पूर्वी तुझे बाबा आमच्या या गावी आले होते त्यांनी माझ्याशी लग्न करून माझ्याबरोबर संसार केला आणि काही दिवसांनी निघून गेले! मला पोटगी म्हणून दहा हजार रुपये द्यायचे त्यांनी वचन दिले होते. ही रक्कम तू देतोस की फिर्याद करू, म्हणतोस?"

जयपालला तिच्या या अगाऊपणाचा भयंकर राग आला. "चालू लाग, तुला मी फुटकी कवडीसुद्धा देणार नाही!" असे म्हणत तो आपल्या नौकांजवळ आला. त्याला तेथे किनाऱ्यावर एक न्हावी भेटला. त्याने विचारले–"हजामत करणार का?"

जयपालने विचारले–"तू काय घेणार?"

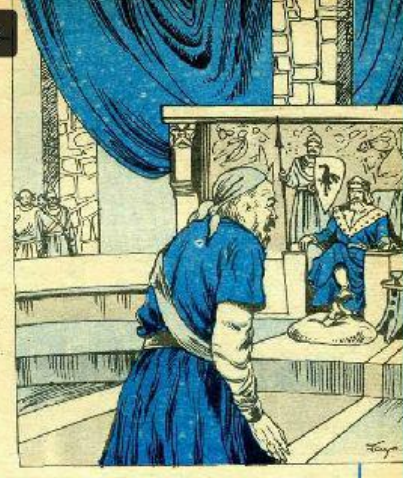
"माझ्या मनाच समाधान होईल असे काहीही द्या!" न्हावी म्हणाला.

जयपालानें बरं म्हणून त्याच्याकडून हजामत करवून घेतली आणि एक रुपया काढून दिला. न्हाव्याने तो घेतला नाही. पांच रुपये दिले तरी त्याने नकार दिला. जयपालला आतां मात्र राग आला. म्हणाला–"तर मग मी तुला काही एक देत नाही. तुला वाटेल त्याच्याकडे जाऊन सांग!"

कोळी, कान नसलेला माणूस, ती बाई आणि न्हावी चौघे ही राजसभेत गेले आणि त्यांनी जयपाला विरुद्ध आपापली फिर्याद नोंदविली. जलपालला राजसभेत हजर होण्यास हुकूम सुटला. सुनावणी सुरू झाली. सर्वप्रथम कोळी राजाला म्हणाला–"महाराज, माझे वडील वारल्यावर बगळयाच्या रूपे जन्मले आणि मला कित्येक दिवस मासे पकडायला मदत करीत होते आणि या माणसाने त्या बगळयाची शिकार करून त्याला ठार केले. त्यामुळे माझे कधी भरून न येणारे नुकसान झाले."

राजा जयपालकडे वळून म्हणाला–"या कोळयाला नुकसान भरपाई म्हणून तू आपली एक नौका दे!"

नंतर कान नसलेल्या माणसाने फिर्याद केली. म्हणाला–"महाराज, या माणसाच्या वडिलांजवळ मी आपला उजवा कान गहाण ठेवला होता आणि त्याबद्दल दहा रुपये कर्ज फेडायला तयार आहे. माझा

कान द्यायला मी याला सांगितलं तेव्हां हा म्हणाला–"तू जाऊन वाटेल त्याच्याकडे तक्रार कर!"

महाराजाने निवाडा दिला की जयपालाने कानाच्या बद्दल कान नसणाऱ्याला एक नौका द्यावी.

त्यानंतर त्या बाईने जयपाल विरुद्ध फिर्याद केली. नंतर–"महाराज, याने माझ्या कडून हजामत करवून घेऊन माझं समाधान होईल असे काही देण्याचे वचन दिले. याची एक नौका मला देवविलीत तर माझ्या मनाचे समाधान होईल. त्याहून काही कमी मिळाल्यास मात्र माझ्या मनाचे समाधान होणार नाही."

"न्हावी म्हणतो आहे, ते बरोबरच दिसते आहे. म्हणून जयपालने न्हाव्याला एक नौका दिलीच पाहिजे!" राजाने आपला निवाडा दिला.

जयपालाच्या गळ्यातल्या रत्नहारा-शिवाय त्याची म्हणून जी संपत्ती होती ती अशा तऱ्हेने तो घालवून बसला. आतां पुढे काय? या पेच प्रसंगातून कशी सुटका करून घ्यायची?" असा तो विचार करीत असतः राजसभेत सोळा वर्षांच्या युवराजाने प्रवेश केला.

जयपालने तत्काळ आपल्या गळ्यातल्या रत्नहार काढून युवराजाच्या गळ्यात घातला. राजसभेत हजर असलेल्या सर्वांनी टाळ्या वाजवून आपला आनंद व्यक्त केला.

राजानेसुद्धा आपल्या मुलाला जवळ बोलावून त्याच्या गळ्यातला रत्नहार पाहिला व त्याचे कौतुक करू लागला.

जयपाल सर्व दरबाऱ्यांकडे वळून म्हणाला–"मी युवराजांना हा रत्नहार दिल्याबद्दल कोणाला आनंद झाला नाही असा कोणी आहे का?"

"नाही, नाही! आम्ही सर्व खूष आहों!" सर्व आनंदाने म्हणाले.

जयपाल न्हाव्याकडे वळून म्हणाला– "काय रे, तुझं काय म्हणणं आहे? तुझ्या मनाचे सुद्धा समाधान झाले का?

न्हाव्याला समाधान झाले असे म्हणण्या व्यतिरिक्त "दुसरा मार्गच नव्हता. जयपाल राजाला म्हणाला–"महाराज, मी न्हाव्याच्या मनाचे समाधान केले. तेव्हां मी त्याला नौका देण्याची गरज नाही, असे मला वाटते."

"बरोबर!" राजा म्हणाला.

नंतर जयपाल त्या बाईकडे वळून म्हणाला–"बाई! तू आपल्या पोटगी विषयी एक गोष्ट सांगितली पाहिजे! तुला मी ती पोटगी द्यायला तयार आहे. परंतु एक अट आहे! आमच्या देशाच्या रीती प्रमाणे पत्नी ही पतीच्या मागे सहगमन करते. दुर्दैवाने माझे वडील एका वर्षाखालीच वारले. म्हणून तू त्यांच्या चिते सारखी चिता रचून तिच्यात उडी घ्यावी. म्हणजे तुझे जे वारस असतील त्यांना मी दहा हजार रुपये देतो!"

"मी अशी जबरदस्ती मरायला तयार नाही!" ती बाई म्हणाली.

तेव्हां जलपाल राजाला म्हणाला– "महाराज, तरमग मी हिला नुकसान भरपाई देण्याचे कारण नांही, असे मला वाटतं!" राजाने ती विनंती मान्य केली.

नंतर जयपाल कान नसलेल्याला म्हणाला–"बाबा रे! तुझा कान द्यायला माझी मुळीच हरकत नाही. आमच्या वडिलांच्या कारकीर्दीत कित्येक हजार लोकांनी आपले कान आमच्याकडे गहाण आणून ठेवले आहेत आणि तुझ्यासारखेच कर्जाऊ पैसे मागून घेऊन गेले आहेत. त्यांत तुझा कान ओळखून आणायचा झाला तर तुझा डावा कान काढून दे. त्याच्यासारखा असलेला कान शोधून शोधून आणुन तुला देतो."

त्या गोष्टीस कान नसलेल्याने होकार दिला नाही. त्याला नुकसान भरपाई देण्याचे कारण नाही असा निवाडा राजाने दिला.

त्यानंतर जयपाल राजाला असे म्हणाला– "महाराज, माझे बाबा वारल्यावर मासा होऊन मला नौका चालविण्यास सहाय्य करीत होते. त्याच वेळी ह्या कोळ्याचा बाप बगळ्याच्या रूपे येऊन माझ्या बापाला गिळायला धावला. म्हणून मी त्या बगळ्याला ठार केले. माझे बाबा अशातऱ्हेने वारले नसते तर मला तुमच्या या राज्याच्या बाजूला येण्याचे कारणच नव्हते."

राजाने ते ऐकून आनंदाने कोळ्याला नुकसान भरपाई म्हणून काही देण्याची गरज नसल्याचा निवाडा दिला.

त्यानंतर जयपाल एक आठवडाभर राजाचा पाहुणचार उपभोगून व त्याच्या-कडून काही भेट वस्तू घेऊन आपल्या चारही नौकांसह स्वदेशी परतला.

